

Ebü'l-Kāsim Abdurrahman es-Sakālî (öl. 380/990 [?]) ve Tasavvuf Tarihindeki Yeri

Abū al-Kāsim ‘Abd al-Rahmān al-Şaqālī (d. 380/990 [?]) and His Place in the History of Şūfism

Dr. Öğr. Üyesi Hacı Bayram BAŞER

Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı

Yalova University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Sufi Studies, Yalova, Turkey.

bayram.baser@yalova.edu.tr

 0000-0001-7462-1174

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

Kabul Tarihi / Accepted

Yayın Tarihi / Published

13 Aralık / December 2020

22 Şubat / February 2021

17 March / March 2021

Atıf Bilgisi / Cite as:

Başer, Hacı Bayram. "Ebü'l-Kāsim Abdurrahman es-Sakālî (öl. 380/990 [?]) ve Tasavvuf Tarihindeki Yeri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Mart 2021), 227-255. <http://doi.org/1051702/esoguifd.840080>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esoguifd>

CC BY-NC 4.0 This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Etik Beyanı / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve bu araştırmanın desteklenmesi için herhangi bir dış fon alınmadığı yazar tarafından beyan olunur / It is declared by the author that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study; that all the sources used have been properly cited; that no external funding was received in support of the research.

Ebū'l-Kāsim Abdurrahman es-Sakalî (öl. 380/990 [?]) ve Tasavvuf Tarihindeki Yeri

Öz ► Bu makalede *el-Envār fi ‘ilmi’l-esrār ve makāmāti’l-ibrār ve ed-Delāle ‘alellāh* isimli eserlerin müellifi Ebū'l-Kāsim Abdurrahman es-Sakalî'nin (öl. 380/990 [?]) biyografisi ortaya konulmaktadır. Sakalî, hicri dördüncü yüzyılda Kayrevân'da yetişmiş, Hicaz'a yaptığı seyahatte Sehl b. Abdillāh et-Tüsterî'nin talebeleriyle irtibat kurarak onun bir takipçisi olmuş ve bu çerçevede eserler kaleme almış Mâlikî bir mutasavvıftır. Dönemin ünlü Mâlikî âlimleri İbn Ebû Zeyd ve Ebū'l-Hasen el-Kābisî ile velâyet ve kerâmet konularında ihtilaf yaşamış ve bu ihtilaf İslam dünyasının farklı muhitlerine de etki etmiştir. Bununla birlikte klasik ve çağdaş kaynaklarda Sakalî'nin kimliğine ve ilim çevresine ilişkin çok sayıda belirsizlik bulunmakta, bu da Sakalî hakkındaki çalışmaları zorlaştırmaktadır. Bu çerçevede makalede tasavvuf literatürü ve Mâlikî tabakât literatürü disiplinler arası bir metotla mukayeseli bir şekilde incelenmiş, Sakalî'nin nisbesinin nasıl okunması gerektiği soruşturulmuş, onun ilişkili olduğu âlimler ve sûfler tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu makalenin amacı, klasik ve çağdaş kaynaklardaki bilgileri bir araya getirerek Sakalî'nin biyografisiyle ilgili güncel bir anlatıya ulaşmak ve onun tasavvuf tarihindeki önemine dikkat çekmektir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, es-Sakalî, es-Sakallî, es-Sıkillî, Sehl et-Tüsterî, İbn Ebû Zeyd, Velâyet, Kerâmet

Abū al-Ḳāsim ‘Abd al-Raḥmān al-Şaqalī (d. 380/990 [?]) and His Place in the History of Şūfism

Abstract ► In this article, the biography of Abū al-Ḳāsim ‘Abd al-Raḥmān al-Şaqalī (d. 380/990 [?]), who is the author of works, *al-Anwār fi ‘ilm al-asrār wa makāmāt al-abrār* and *al-Dalāla ‘alā Allāh*, is presented. al-Şaqalī grew up in al-Ḳayrawān in the 4th century AH and during a journey to the Ḥijāz he made contact with the students of Sahl al-Tustarī and became one of his followers. He was a Mâlikî Şūfî who had written books within this framework. He had a dispute over the issue of sainthood (*wilāya*) and miracles (*karāmāt*) with İbn Abî Zayd and Abū al-Ḥasan al-Qābisî, who were the famous Mâlikî scholars of the time and this dispute also had an influence on various circles of the Islamic world. However, in both the classical and the contemporary sources there is so much ambiguity regarding the identity of al-Şaqalī and his scholarly entourage which makes it hard to study him. Within this scope in this article, the Şūfî literature and Mâlikî *ṭabaqāt* literature are examined comparatively with an interdisciplinary method, it is inquired how his *nisba* should be read and scholars and Şūfîs connected with him are identified. Therefore the aim of this article is to reach a contemporary narrative about the biography of al-Şaqalī by combining the information about him found in classical and modern sources and draw attention to his significance in the history of Şūfism.

Keywords: Şūfism, al-Şaqalī, al-Şaqallî, al-Şıkillî, Sahl al-Tustarī, İbn Abî Zayd, Wilāya, Karāmāt.

Giriş

Tasavvufun teşekkül dönemine ilişkin bildiklerimiz, büyük ölçüde, birçoğu hicrî üçüncü ve beşinci asırlar arasında kaleme alınmış ve tasavvufun temel konularını, tarihsel gelişimini ya da tartışmalı meselelerini savunmacı bir yaklaşımla ele alan eserlere dayanmaktadır. Hâris el-Muhâsibî'den (öl. 243/857) başlayarak Ebû Nasr es-Serrâc (öl. 378/988), Ebû Bekir el-Kelâbâzî (öl. 380/990), Ebû Tâlib el-Mekkî (öl. 386/996), Ebû Abdurrahman es-Sülemî (öl. 412/1021), Ebû Nu'aym el-İsfahânî (öl. 430/1038), Abdülkerîm el-Kuşeyrî (öl. 465/1072), Ali b. Osman el-Hücvîrî (öl. 465/1072) ve Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî (öl. 481/1089) gibi müelliflerin eserleri, tasavvufun İslâm toplumunda hangi sâiklerle yaygınlaşmaya başladığı ve zaman içinde bir "ahlâk hareketi"

görünümünden sıyrılarak nasıl bir “dinî ilim” hüviyeti kazandığı sorunuyla ilgili genel bir çerçeveye ulaşabilmemizi sağlamaktadır. Ancak bu eserlerden elde edilen bakış açısı, daha çok Irak ve Horasan havzasındaki gelişmelere odaklanmamızı gerektirir. Bu bakımdan İslâm dünyasının diğer bölgelerinde, özellikle de Kuzey Afrika ve Endülüs civarında tasavvufun gelişimi hakkında bildiklerimiz son derece kısıtlıdır. Kadir Özköse'nin Mağrip ve Endülüs civarındaki tasavvuf tarihine odaklanan çalışmaları günümüz tasavvuf araştırmaları bakımından önemli bir boşluğu doldurmaktadır.¹ Ancak bu çalışmalarda hicrî beşinci/miladî on birinci asırdan önce tasavvufun genelde Kuzey Afrika, özelde ise Kayrevân'da gelişimi hususunda çok az bilgi ve değerlendirme bulunur. Bu sorunu aşmanın yollarından biri, söz konusu dönemde ve bölgede etkin olmuş isimleri gün yüzüne çıkarmak olabilir. Bu bağlamda karşımıza çıkan en önemli isim Ebü'l-Kâsım Abdurrahman es-Sakalî'dir (öl. 380/990 [?]).

Sakalî, Sicilya'da doğmuş ve Kayrevân'da Mâlikî âlimlerin elinde yetişmiş bir mutasavvıftır. Dinî tahsilinin ardından Mekke, Medine ve Mısır'a yaptığı yolculuklar esnasında Bağdat ve Basra merkezinde gelişen tasavvuf anlayışlarıyla tanışmış, Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî'nin (öl. 283/896) takipçileriyle irtibat kurmuş ve onlardan kazandığı birikimle çeşitli eserler telif etmiştir. Aynı zamanda kendisi, Kayrevân'daki Mâlikî âlimlerle velâyet ve kerâmet meseleleri hakkında ihtilaf yaşamıştır. Nitekim aralarındaki tartışmalar İslâm dünyasının farklı bölgelerinden âlimleri de etkilemiş ve bu çerçevede bir literatür oluşmasına da zemin hazırlamıştır.

Bu etkinliğine rağmen Sakalî hakkındaki en önemli sorun, biyografisindeki belirsizliklerdir. İhsan Abbâs, Gerhard Böwering, Muhammed Kemal Ca'fer gibi çağdaş araştırmacılar, aşağıda atıf yapacağımız çalışmalarında Sakalî ismine dikkat çekmişler, Hasan Hanefî de Sakalî'nin günümüze ulaşan ve yayınlanan *el-Envâr*'ı bağlamında onu tasavvufun gelişim sürecinde “ahlâk” alanında etkili olan bir müellif olarak konumlandırmıştır.² Ancak hem klasik hem de çağdaş kaynaklarda Sakalî'nin biyografisine ilişkin çok sayıda belirsizlik ve hatalı bilgi tercihleri bulunmakta, bu da Sakalî ile ilgili çalışmaları güçleştirmektedir. Bunun yanında Türkçe'de Sakalî hakkında müstakil hiçbir çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu makalenin amacı, Sakalî'nin biyografisiyle ilgili belirsizlikleri çözmeye çalışarak onun hayat hikâyesine dair güncel ve bütüncül bir anlatıya ulaşmak ve Sakalî'nin tasavvuf tarihindeki yerine dikkat çekmektir.

Irak ve Horasan havzasındaki tasavvuf tarihine odaklanan klasik tasavvuf eserleri Sakalî'nin kimliğine dair neredeyse hiçbir bilgi barındırmaz. Bu durum disiplinler arası bir metotla diğer literatür türlerine eğilmemizi gerektirir. Bu bakımdan Sakalî'nin biyografisine ilişkin bilgileri, Sehl'e ve kendisine nispet edilen birtakım yazma eserlerdeki rivayet ağlarından ve Mâlikî tabakât yazıcılarının verdiği bilgilerden hareketle ortaya çıkarmaya gayret edeceğiz. Bu çerçevede öncelikle Sakalî'nin nisbesi hakkındaki belirsizlikleri soruşturacağız. Ardından kronolojik bir takiple klasik ve

¹ Bu konuda bk. Kadir Özköse, *Afrika Tasavvuf Araştırmaları* (Trabzon: Kalem Yayınevi, 2019); a.mlf., *Endülüs ve Afrika'da Tasavvuf Kültürü* (Trabzon: Kalem Yayınevi, 2019).

² Hasan Hanefî, *Mine'l-fenâ ile'l-bekâ* (Beyrut: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2009), 1/72-79.

çağdaş kaynaklarda Sakalî hakkındaki bilgileri mukayeseli bir şekilde tespit edeceğiz. Son olarak onun biyografisine dair güncel bir anlatı ortaya koymaya çalışacağız.

1. Sakalî'nin Nisbesi Hakkındaki Belirsizlikler

Ebü'l-Kāsim Abdurrahman b. Muhammed hakkındaki belirsizliklerden ilki, nisbesinin nasıl okunması gerektiğiyle ilgilidir. Güncel Arapçada Sicilya “Sıkilliye” şeklinde ifade edilse bile, “Sicilyalı” anlamına gelen nisbenin okunuşu hususunda klasik ve çağdaş kaynaklarda bir birliktelik bulunmamaktadır.

Görebildiğimiz kadarıyla Sakalî'nin ismine muhtemelen ilk kez rastlanan eser Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî'nin (öl. 494/1100 [?])³ Kuzey Afrikalı âlimleri anlattığı *Riyâzü'n-nüfûs* isimli tabakâtıdır. Ancak sadece bir “râvî” olarak görüldüğü bu eserde ismi “Abdurrahman b. Muhammed” olarak geçer ve nisbesinin okunuşuyla ilgili bilgi verilmez.⁴ Aşağıda değineceğimiz üzere, en erken istinsah tarihi hicrî yedinci yüzyıl olan⁵ ve Ebü'l-Kāsim Abdurrahman'ın ismine rastlanan birtakım yazma nüshalarda da bu nisbe ya harekesiz olarak yazılmış⁶ ya da hiç yazılmamıştır.⁷ Sakalî hakkındaki –ulaşabildiğimiz kadarıyla- en geniş biyografik bilgilerin yer aldığı en erken tarihli eser olan Abdurrahman b. Muhammed ed-Debbâğ'ın (öl. 699/1300) *Me‘âlimü'l-îmân fi ma‘rifeti ehli'l-Ḳayrevân*'ında da söz konusu nisbenin hareke zaptı belirsiz olduğu gibi, bu nisbeyle anılan başka isimlerde de herhangi bir izah yer almaz.⁸

Bu durumda klasik literatür, sorunun çözümü açısından önemli hale gelir. Bu noktada öncelikle Sicilya'nın fethinin tam olarak tamamlandığı hicrî üçüncü asrın sonları ile beşinci asır arasındaki ensab literatürü dikkate alınabilir. Bu bakımdan öne çıkan iki ensab yazarı akla gelir: Abdülganî el-Ezdî (öl. 409/1018) ve ondan hadis icazeti alan Nemerî (öl. 463/1071). Fakat her ikisi de bu nisbe hakkında hiçbir bilgi vermez.⁹ Yaklaşık bir asır sonra, ensab literatüründe önemli bir yeri

³ Ebû Bekir el-Mâlikî'nin ne zaman vefat ettiğiyle ilgili belirsizlik mevcuttur, fakat eserini neşre hazırlayan Beşîr Bekkûş'un yaptığı ayrıntılı araştırma onun hicrî beşinci asrın sonlarında vefat ettiğini göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Beşîr Bekkûş, “Mukaddime”, *Riyâzü'n-nüfûs*, mlf. Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî, 1/19-22 (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1994).

⁴ Ebû Bekir el-Mâlikî, *Riyâzü'n-nüfûs*, 2/322, 384, 451, 503.

⁵ Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums* (Leiden: Brill, 1967-2015), 1/647.

⁶ [تأليف الشيخ العارف أبي القاسم عبد الرحمن بن محمد الصقلي...] bk. Ebü'l-Kāsim Abdurrahman b. Muhammed es-Sakalî, *Kitâbu'ş-Şerh ve'l-beyân li mâ eşkele min kelâmî Sehl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1623) 1b.

⁷ [حدثنا أبو القسم عبد الرحمن بن محمد بن عبد الله الزاهد بمدينة القيروان...] bk. Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî, *Kitâbu'l-Mu‘âraza ve'r-red ‘alâ ehli'l-fıraḳ ve ehli'd-da‘âvâ fi'l-aḥvâl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü, 727/3), 206a. Buradaki (أبو القسم) muhtemelen hatalı yazımdır.

⁸ Abdurrahman b. Muhammed ed-Debbâğ - İbn Nâcî, *Me‘âlimü'l-îmân fi ma‘rifeti ehli'l-Ḳayrevân*, nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr - Muhammed Mâdûr (Kahire: Mektebetü'l-Hancî - Tunus: Mektebetü'l-Atîka, 1968-1978), 3/144-146.

⁹ bk. Abdülganî el-Ezdî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif fi esmâ'i'r-ricâl*, thk. Müsnâ Hamîd eş-Şemerî - Kays Abdu İsmail et-Temîmî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1428/2007); İbn Abdülber en-Nemerî, *el-Ḳaşd ve'l-ümem fi't-ta'rif bi-uşûli ensâbi'l-‘Arab; el-İnbâh ‘alâ kabâ'ili'r-ruvât* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, ts.).

hâiz ve aslen Horasanlı olan *el-Ensâb* müellifi Ebû Sa'd Abdülkerîm es-Sem'ânî (öl. 562/1166) bu nisbenin الصَّقَلِيّ (*es-Sakalî*) şeklinde okunduğunu, bu okunuşu zabtlı bir şekilde Ömer b. Abdülkerîm er-Revvâsî'den (öl. 503/1109) gördüğünü ve nisbenin صَقَلِيَّة (*Sakaleyye*) adasına atıfla kullanıldığını belirtir.¹⁰ Sem'ânî'nin bir muhaddis olan Revvâsî'den Tûs'taki evinde *Sahihayn* dersleri aldığı bilinmektedir.¹¹ Dolayısıyla nisbeyle ilgili bilgisinin bu birlikteliğe dayandığı düşünülebilir. Horasan ve Sicilya arasındaki coğrafi uzaklık hesaba katıldığında Sem'ânî'nin okuyuşunda hata olabileceği göz önünde tutulabilir, fakat onun zaptını destekleyen bilgilere kendisinden bir asır sonra da rastlanır. Yâkût el-Hamevî (öl. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*'da Sicilya'yı صَقَلِيَّة (*Sikilliye*) şeklinde ifade ederken bu adaya bazen صَقَلِيَّة de dendiğini, ancak burada yaşayan insanların çoğunlukla adaya صَقَلِيَّة (*Sakaleyye*) dediklerini belirtir.¹² İbn Hallikân (öl. 681/1282), ünlü şair İbn Hamdîs'i (öl. 527/1133) anlattığı kısımda onun Sicilya'ya özlemine dile getirdiği bir şiirini aktarırken ilgili kelime صَقَلِيَّة (*Sakalliye*) şeklinde belirtilir. Ayrıca nisbenin okunuşu hakkında hareke zaptını الصَّقَلِيّ (*es-Sakallî*) olarak açıkça ifade eder.¹³ Son olarak Fîrûzâbâdî (öl. 817/1415) ise Sicilya'ya صَقَلِيَّة (*Sikilliye*) şeklinde ٺ harfi şeddeli, ي harfi şeddesiz şekilde yer verir.¹⁴

Bütün bunlar arasında Sem'ânî'nin aktarımı en azından, İslâm dünyasının doğusunda bile nisbenin hicrî beşinci asrın sonunda muhtemelen, hicrî altıncı asrın başında ise kesinlikle "Sakalî" şeklindeki okunduğunu gösterir. Yâkût el-Hamevî ve İbn Hallikân'ın aktarımları ise ص ve ق harflerinin fethalı okunuşunun kesin olarak yanlış olmadığına ve nisbenin en azından hicrî altıncı asırda "es-Sakallî" şeklinde de okunabildiğine işaret etmektedir. O halde hicrî altıncı ve dokuzuncu asırdaki kaynaklar, söz konusu nisbenin "es-Sakalî", "es-Sakallî" veya "es-Sikillî" şeklinde üç tür okunuşu bulunduğunu göstermekte; ancak bunlardan en erken tarihli izaha dayanan okunuşunun "es-Sakalî" olduğu ortaya çıkmaktadır.

¹⁰ [الصَّقَلِيّ: بفتح الصاد المهملة والقاف وفي آخرها اللام، هكذا رأيت بخط عمر الرّؤاسي مقيدا مضبوطا بفتح الصاد المهملة والقاف وفي آخرها اللام.] bk. Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1408/1988), 3/549.

¹¹ Jonathan Brown, *The Canonization of al-Bukhârî and Muslim: The Formation and Function of the Sunnî Ḥadîth Canon* (Leiden, Boston: Brill, 2007), 356.

¹² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1993), 3/416. Sicilya'nın صَقَلِيَّة şeklinde okunuşuna dair bulabildiğim tek örnek, ünlü coğrafyacı İbn Hurdâzbih'e (öl. 300/912-13) aittir. Yâkût'un İbn Hurdâzbih'in 272/885'te tamamladığı bu eserini gördüğü ve yararlandığı bilinmektedir, dolayısıyla nisbenin bu şekildeki okunuşuyla ilgili kaynaklarından biri olabilir. bk. İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. Michael Jan de Goeje (Leiden: Brill, 1889), 91, 112, 155, 156, 231.

¹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968-1972), 3/213-215.

¹⁴ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005), "Sikilliye", 1022; Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsü'l-basîṭ fi tercemeti'l-Kâmûsü'l-muḥîṭ: Kâmûs Tercümesi*, nşr. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), "Sikilliye", 5/4592. Steingass (öl. 1903) bütün bunlardan farklılaşan bir okuyuş örneği olarak *Sikilliye* ile birlikte *Sikliye* okunuşuna da yer verir. bk. Francis Joseph Steingass, *Persian-English Dictionary* (London: Routledge & Kegan Paul, 1963), "Sikilliye", 790.

Ebü'l-Kāsim Abdurrahman'a değinen çağdaş araştırmalarda nisbenin belirsiz bırakılması ya da her üç okunuşunun da tercih edilmesi, bu şahıs hakkındaki araştırmaları güçleştiren bir handikaptır. Bağdatlı İsmail Paşa (öl. 1920),¹⁵ Muhammed Mahlûf (öl. 1941)¹⁶ ve Kehhâle'nin (öl. 1987)¹⁷ eserlerinde nisbe belirsiz olarak yer alır. Sakalî hakkında uzunca değerlendirme yapmasına rağmen Muhammed Kemal Ca'fer nisbenin okunuşunu belirtmez, ancak Yâkût'a atıf yapmakla yetinir.¹⁸ Bu nisbe Ziriklî'nin (öl. 1976) *el-A'lâm*'ında “es-Sıkillî” olarak geçerken,¹⁹ Sakalî'nin *el-Envâr* ve *ed-Delâle 'alellâh* eserlerini yayına hazırlayan Ahmed Ferîd el-Mezîdî, yazarın biyografisi hakkında Ziriklî ve Kehhâle gibi müelliflere atıf yapmakla birlikte, eserlerin kapağında ل ve ص harflerinin şeddeli belirtilmesinden başka hiçbir tercihte bulunmaz.²⁰ Louis Massignon (öl. 1962) bazı eserlerinde nisbenin “es-Sakallî” şeklindeki okunuşunu tercih ederken,²¹ bir başka eserinde nisbeyi “es-Sakalî” şeklinde yazar.²² Benzer bir durum John Renard'ın İbn Abbâd er-Rundî'nin (öl. 792/1390) mektuplarını çevirdiği çalışmasında da gözlenir.²³ Bütün bunlara mukabil nisbenin “es-Sakalî” şeklindeki okunuşu, çağdaş araştırmacılar arasında daha fazla kabul görmüş görünmektedir. Massignon'dan başka Brockelmann²⁴ ve Böwering,²⁵ Sem'ânî'nin usûlünü dikkate aldıklarını

¹⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-‘ârifin, esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, nşr. Kilisli Rifat Bilge - İbnülemin Mahmûd Kemal İnal (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi: 1951), 1/514.

¹⁶ Muhammed Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikiyye*, thk. Abdülmecîd Hayâlî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 1/146.

¹⁷ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1957), 5/181; a.mlf., *Mu'cemü'l-mü'ellifin* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 2/115.

¹⁸ Muhammed Kemal İbrâhim Ca'fer, “Temhîd ve Dirâse”, *el-Mu'âraza ve'r-red 'alâ ehli'l-fırâq ve ehli'd-da'âvâ fi'l-aḥvâl*, mlf. Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî, 51-62 (Kahire: Dâru'l-İnsân, 1980).

¹⁹ Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmûsü terâcim*, nşr. Zühayr Fethullah (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), “es-Sıkillî”, 3/325.

²⁰ Bk. Ebü'l-Kāsim İmâdüddîn Abdurrahman b. Muhammed el-Bekrî es-Sakalî, *el-Envâr fi 'ilmi'l-esrâr ve makâmâti'l-ibrâr*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000); a.mlf., *ed-Delâle 'alellâh*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001).

²¹ Louis Massignon, *Essai sur les Origines de Lexique Technique de la Mystique Musulmane* (Paris: Paul Geuthner, 1922), 264-265; a.mlf., *Essay on the Origins of the Technical Language of Islamic Mysticism*, çev. Benjamin Clark (Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 1997), 199-200. Ayrıca bk. Florian Sobieroj, *İbn-Ḥafîf aş-Şîrâzî und seine Schrift zur Novizenziehung (Kitâb al-iqtisâd)* (Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1988), 137, 216; Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 249.

²² Louis Massignon, *Kitâb al-Ṭawâsîn* (Paris: Paul Geuthner, 1913), 195.

²³ John Renard, *Ibn 'Abbâd of Ronda: Letters on the Sûfi Path* (New York: Paulist Press, 1986), 11, 148-150, 219. Ayrıca bk. Alexander Knysh, *Sufism: A New History of Islamic Mysticism* (Princeton: Princeton University Press, 2017), 207, 368.

²⁴ Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur* (Leiden: Brill, 1937-1949), Suppl. 1/333; a.mlf., *History of the Arabic Written Tradition*, çev. Joep Lameer (Leiden: Brill, 2016), Suppl. 1/336.

²⁵ Gerhard Böwering, *The Mystical Vision Existence in Classical Islam: Qur'anic Hermeneutics of the Şûfi Sahl At-Tustarî (d. 283/896)* (Berlin: De Gruyter, 1980), 13-16.

belirterek “es-Sakalî” şeklindeki okunuşu tercih etmişler, Fuat Sezgin,²⁶ Benedikt Reinert²⁷ ve Renard da nisbenin bu okunuşuna yer vermişlerdir. Bu nisbe zaman zaman “Sıkillî” şeklinde de okunur, ancak çağdaş araştırmalarda en erken tarihli kullanım muhtemelen ünlü Sicilya tarihçisi Michele Amari’ye (öl. 1889) ait olmaktadır.²⁸

Netice olarak hem nisbenin okunuşuyla ilgili en erken tarihli izahın sahibi olan Sem‘ânî’yi dikkate almak, hem de onu takip eden çağdaş literatürle sürekliliği sağlayabilmek için bu nisbenin “es-Sakalî” şeklinde okunuşunun tercihe şâyân olduğu, bununla birlikte “es-Sakallî” ve “es-Sıkillî” şeklinde okunuşunun da mümkün olabileceği tespit edilmiştir. Ülkemizde yapılan bazı çalışmalarda Ebü'l-Kāsım Abdurrahman’ın nisbesinin “es-Sicillî” olarak okunduğu görülür. Ancak hangi gerekçeyle bu şekilde bir okuma yapıldığı belirtilmemiştir.²⁹

2. Sakalî’ye Yer Veren ya da Ona Değinen Kaynakların Değerlendirilmesi

el-Envâr ya da *ed-Delâle* ‘alellâh eserlerinde yaşamına ilişkin hiçbir bilgi bulunmadığından Ebü'l-Kāsım Abdurrahman es-Sakalî’nin biyografisiyle ilgili bilgiler, büyük ölçüde, *Riyâzü’n-nüfûs*’da yer alan rivayet ağlarına, Debbâğ’ın *Me‘âlimü’l-îmân*’ındaki anlatısına ve Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî’ye atfedilen bazı yazmalardaki rivayet zincirlerine dayanmaktadır. Bunlardan öncelikle Sehl’e nispet edilen eserler, ardından tabakât literatürü bağlamında Sakalî’nin biyografisine dair bilgileri ele alıp tahlil edeceğiz.

2.1. Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî’ye Atfedilen Eserlerde Sakalî ve İlim Çevresi

Sakalî’nin ismine, erken dönem tasavvufunun önemli simalarından Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî’ye nispet edilen eserlerin yer aldığı Köprülü Kütüphanesi 727 numarada kayıtlı *Resâilü’t-Tüsterî* başlıklı bir mecmuada rastlanmaktadır. Fuat Sezgin’in verdiği bilgiye göre hicrî yedinci

²⁶ Fuat Sezgin, *GAS*, 1/647, 666; a.mlf., *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi* (İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 2015), 1/744, 766; a. mlf., *Târîhu’t-türâsi’l-Arabî*, çev. Mahmûd Fevzî Hicâzî (Riyad: Câmîatü’l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1403/1983), 1/167. (Burada “es-Sakallî” şeklinde hareketlendiği görülmektedir.)

²⁷ Benedikt Reinert, *Die Lehre vom Tawakkul in der Klassischen Sufik* (Berlin: De Gruyter, 1968), 293. Buradaki biyografik bilgiler, Brockelmann’ın verdiklerinin tekrarıdır.

²⁸ Michele Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia* (Firenze: Felice Le Monnier, 1854-1868), 2/495, 560. Amari’nin adı geçen eserinde söz ettiği “Abdurrahman es-Sıkillî”, hicrî yedinci asırda yaşayan biri olup bu çalışmada ele aldığımız kişi değildir. Bununla birlikte bahsi geçen bölümde Sicilyalı sûfilerle ilgili pasajlar bulunur (s. 490-495). Aynı şekilde “Ebû Bekir es-Sıkillî” diye söz ettiği kişi (s. 480, dip. 5) burada ele aldığımız es-Sakalî değil, Ebû Bekir el-Mısrî’dir (öl. 345/956). Amari, Abdurrahman Câmî’ye dayanarak ona neden “el-Mısrî” denildiğini soruşturur ve muhtemelen Sicilya’dan ayrıldıktan sonra bir müddet Mısır’da kalmış olabileceğini ifade eder. Ancak Câmî, Ebû Bekir el-Mısrî’nin Sicilya kökeniyle ilgili herhangi bir bilgi vermez. Krş. Abdurrahman Câmî, *Evlîyâ Menkabeleri: Nefahâtü’l-Üns*, çev. Lâmiî Çelebi, nşr. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011), 322.

²⁹ Fikret Karapınar, *Muhaddis Sufilerin Hadis Usulü ve Hadisi Anlama Yöntemleri (H. IV-V./M. X-XI. Asır)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 4; Fatma Gedik, *Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî ve Tasavvufi Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 101. Araştırmamız sırasında nisbenin bu şekilde okunduğu başka hiçbir örneğe rastlayamadık.

asırda istinsah edilen bu mecmua sırasıyla *Kelâmu Sehl b. Abdillāh* (727/1, vr. 1a-153b), *Kitâbu’ş-Şerh ve’l-beyân li mâ eşkele min kelâmî Sehl* (727/2, vr. 154a-206a) ve *Kitâbu’l-Mu‘âraza ve’r-red ‘alâ ehli’l-fırağ ve ehli’d-da‘âvâ fi’l-aḥvâl* (727/3, vr. 206a-243b) başlıklı birbirinden bağımsız üç risaleyi içerir. Bunlardan *Kitâbu’ş-Şerh ve’l-beyân*’ın müstakil bir başka nüshası, müstensih Ebû Bekir tarafından hicrî on ikinci yüzyılda istinsah edilen Esad Efendi 1623 (vr. 1a-42a) numarada yer alır, ancak iki nüsha arasında hiçbir ihtilaf tespit edilmemiştir. Hem Köprülü 727/2’nin hem de Esad Efendi 1623’ün başında müellifin ismi açık bir şekilde “Ebü’l-Kāsım Abdurrahman b. Muhammed es-Sakalî” şeklinde geçmektedir. *Kitâbu’ş-Şerh ve’l-beyân* boyunca Sehl’in bazı sözleri nakledilmekte ve hemen ardından “Abdurrahman der ki...” şeklinde şerh kısımları gelmektedir. Köprülü 727/3’de de çok az bir kısmı hariç Sehl’in bütün sözlerinin ardından Sakalî’nin açıklamaları yer almaktadır. Bu durum söz konusu eserlerin hangi anlamda Sehl’e atfedilebileceği sorununu gündeme getirmiştir. Bu sorun hem Sehl hakkındaki doktora çalışmasında Gerhard Böwering, hem de her iki yazmayı da yayına hazırlayan Muhammed Kemal Ca’fer tarafından soruşturulduğu için,³⁰ ayrıntısına girmeden onların tespitlerinden hareket edeceğiz. Onlara göre *Kitâbu’ş-Şerh ve’l-beyân*’ın yapısal özellikleri, bu eserin bizzat Sakalî tarafından veya onun gözetiminde derlendiğini göstermektedir. Dolayısıyla en azından bu iki eserden *Kitâbu’ş-Şerh ve’l-beyân*’ı kesinlikle Sakalî’ye ait bir eser olarak görmek ve Sakalî’yi *el-Mu‘âraza ve’r-redd*’in son derleyicisi ve râvisi olarak kabul etmek mümkündür. Bu bakımdan çalışmamız açısından önem arz eden husus, bu iki eserdeki rivayet zincirlerinin tespit edilerek Sakalî’nin ilim çevresi hakkındaki belirsizlikleri açıklığa kavuşturmasıdır.

Sakalî *el-Envâr* ve *ed-Delâle ‘alellâh* eserlerinde hiçbir sûfnin ismini zikretmez, fakat Köprülü 727’ye kayıtlı mecmuada hem onun ilim çevresine hem de seyahatlerine ilişkin fikir veren rivayet zincirleri görülür.³¹ Buradaki bilgilerde, Sakalî’nin Sehl’in düşünceleriyle tanışması, Sehl’in

³⁰ Böwering, *The Mystical Vision*, 11-18; Ca’fer, “Temhîd ve Dirâse”, 50-64. Ca’fer, yukarıda söz konusu ettiğimiz *Kitâbu’ş-Şerh ve’l-beyân*’ı da *Mine’t-Türâsi’s-Sûfi li Sehl b. Abdillāh et-Tüsterî: ed-Dirâse ve’t-tahkîk* (Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, 1974) başlığıyla neşretmiştir, ancak bu çalışmayı edinme imkânı bulamadık. Bununla birlikte *el-Mu‘âraza ve’r-redd*’in baskısındaki hatalar ve eksiklikler göz önüne alındığında bizatihi yazma nüshalardan çalışmanın daha güvenilir sonuçlar vereceğini düşünüyoruz.

³¹ *Kitâbu’ş-Şerh ve’l-beyân*’da: [1] Sakalî > Ebû Nasr el-Beledî (Mekke’de Mescid-i Harâm’da) > Ebû Ya’kûb en-Nehrecûrî > Sehl (Köprülü, 727/2, vr. 189a; Esad Efendi, 1623, vr. 29a). *el-Mu‘âraza ve’r-red*’de: [2] Sakalî (Kayrevân’da) > Muhammed b. Abdillāh en-Nihâvendî > Ebü’l-Hasen Ahmed b. Muhammed b. Sâlim (Basra’da) > Sehl (Köprülü, 727/3, vr. 206a). [3] Sakalî > Muhammed b. Ali eş-Şîrâzî (Medine’de Mescid-i Nebevî’de) > Muhammed b. Hafif > Sehl (Köprülü, 727/3, vr. 206b). [4] Sakalî > Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed et-Tarsûsî > İbrâhîm b. Şeybân el-Horasânî > Sehl (Köprülü, 727/3, vr. 206b). [5] Sakalî > Ebû Muhammed b. Abdillāh en-Nifferî > Ali b. Mûsâ el-Basrî > Ömer b. Vâsıl > Hasan b. Sâlih el-Abâdânî > Sehl (Köprülü, 727/3, vr. 207a). [6] Sakalî > Ebü’t-Tayyib el-Abbâs b. Ahmed el-Hâşimî > Ömer b. ‘Avrî > Sehl (Köprülü, 727/3, vr. 207b). [7] Sakalî > Ebü’t-Tayyib el-Abbâs b. Ahmed el-Hâşimî > Ebû Bekir b. ez-Zekkâk > Sehl (Köprülü, 727/3, vr. 207b). [8] Sakalî > Ebû Bekir b. Ali el-Mevâzinî (Mısır’da) > Ahmed b. Sâlim > Sehl (Köprülü, 727/3, vr. 207b-208a). [9] Sakalî > Abdullah b. Hüseyin Ebû Muhammed el-Mutarriz > Ahmed b. Hasan el-Abbâs el-Mümetti’ el-İstahrî > Sehl (Köprülü, 727/3, vr. 208a). [10] Sakalî > Ebû Bekir el-Horasânî > Ca’fer el-Huldî > Sehl (Köprülü, 727/3, vr. 208a).

ardından talebeleri Ebû Abdillâh İbn Sâlim (öl. 297/909) ile oğlu Ebü'l-Hasen Ahmed İbn Sâlim (öl. 356/967) tarafından kurulan Sâlimiyye ekolü ile ilişkisi ve nihayet sûfî çevrelerle olan irtibatı belirginleşir. Bilindiği gibi Sâlimiyye, bazı kelâmî duyarlılıklara sahip olmakla birlikte, daha çok tasavvufî bir okul olarak temâyüz etmiş, bilhassa Ebû Tâlib el-Mekkî (öl. 386/996) ve Ebû Hâmid el-Gazzâlî (öl. 505/1111) gibi müellifleri etkilemiştir. Bir değerlendirmeye göre bu okulun fırak literatüründe ya da Hanbelî âlimlerin eleştirilerinde *teşbih* ve *tecsim* gibi birtakım suçlamalara konu olma nedeni, Sehl ya da İbn Sâlim'in değil; bu ekole hicrî beşinci asırda giren Hasan b. Ali el-Ahvâzî'nin (öl. 446/1055) görüşleridir.³² Dolayısıyla Sakalî'nin bu ekolle irtibatını soruştururken, eleştirilere hedef olan "kelâm ekolü" anlamında Sâlimiyye'yi değil, tasavvufî bir ekol olarak Sâlimiyye'yi dikkate almak daha doğru olabilir. Bu çerçevede söz konusu rivayet zincirlerinde öne çıkan ve haklarında bilgi bulunan isimlerle Sakalî'nin ilişkisini aşağıdaki şekilde irdeleyebiliriz.

Sakalî'nin, *el-Mu'âraza ve'r-redd*'deki rivayet zincirinde Sâlimiyye'nin ikinci önemli ismi Ebü'l-Hasen Ahmed b. Sâlim ile -ki Sehl'e yetişmiş bir sûfiydi- doğrudan bir irtibatı olduğu tespit edilememektedir. İkisi arasındaki en önemli halkanın Muhammed b. Abdillâh en-Nihâvendî (öl. [?]) olduğu anlaşılmaktadır, ancak bu kişi hakkında kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmaz. Bununla birlikte *el-Mu'âraza ve'r-redd*'deki ifadelerden Ebü'l-Hasen Ahmed b. Sâlim'in çok yakın bir öğrencisi olduğu tespit edilebilir. Öte taraftan eserin en başındaki ifadelerden Sakalî'nin *el-Mu'âraza ve'r-redd*'i Kayrevân'da talebelerine tahdis ettiği anlaşılmakta, bu da hem bu eseri hem de aynı biçimsel özelliklere sahip *Kitâbu'ş-Şerh ve'l-beyân*'ı aşağıda değineceğimiz üzere 350/961 yılındaki hac yolculuğu sırasında veya Kayrevân'a dönüşünde derlediğini göstermektedir.

Sakalî'nin Mekke'de görüştüğü Ebû Nasr el-Beledî (öl. [?]), Nesef'de (bir başka adıyla Nahşeb) kadılık yapan bir muhaddis olarak bilinir. Kendisi Sehl et-Tüsterî'nin meşhur *Tefsîr*'inin râvîlerinden Ebû Bekir el-Beledî'nin dedesidir. Aslında Beledî ailesi, Sehl'in görüşlerinin yaygınlaşmasında üç nesil boyunca katkı sağlamış görünmektedir.³³ Ebû Nasr el-Beledî'nin Sehl ile doğrudan görüşüp görüşmediği tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte Ebû Nasr'ın, Sehl ile görüştüğü anlaşılan Ebû Ya'kûb en-Nehrecûrî (öl. 330/941) ile birlikteliğinden, Sehl'in görüşlerine aşina olduğu ve torunu Ebû Bekir Muhammed el-Beledî'nin (öl. 504/1110) Sehl'in talebeleri ile ilişkisinin, bu irtibat

³² Sâlimiyye ekolü hakkında doyurucu çalışma bulmak güçtür. En önemli sorun, Sehl, Ebû Abdillâh İbn Sâlim ve Ebü'l-Hasen Ahmed b. Sâlim'in görüşleriyle sonraki dönemde eleştirilere konu olan yaklaşımların uyuşup uyuşmadığının tespit edilmesinde odaklanır. Sâlimiyye'yi daha çok bir "tasavvuf" okulu olarak betimleyen bir çalışma için bk. Cihat Tunç, *Sahl b. 'Abdallâh at-Tustarî und die Sâlimiyya Übersetzung und Erläuterung des Kitâb al-mu'âraza* (Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, Doktora Tezi, 1970); a.mlf., "Sâlimiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/50-51. Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Sâlimiyye için önemi hakkında kayda değer bir çalışma için bk. Harith Bin Ramli, "The Sâlimiyya and Abû Tâlib al-Makkî: The Transmission of Theological Teachings in a Basran circle of mystics", *Les maîtres soufis et leurs disciples des IIIe-Ve siècles de l'hégire (IXe-XIe): Enseignement, formation et transmission*, ed. Geneviève Gobillot & Jean-Jacques Thibon (Damas-Beyrouth: Presses de l'Ifpo, 2012), 101-129.

³³ Böwering, *The Mystical Vision*, 107-109.

vesilesiyle gerçekleştiği tahmin edilebilir. Başka bir deyişle Ebû Nasr el-Beledî'nin, Sakalî'nin Sehl et-Tüsterî'nin görüşleriyle tanışmasında önemli bir role sahip olduğu kanaatine varabiliriz.

Öte taraftan Nehrecûrî'nin Bağdat çevresindeki sûfilerle ve özellikle Cüneyd ile ilişkisi dikkate alındığında, Sakalî'nin bu kanalla Cüneyd'in düşünceleriyle de tanışmış olabileceğini varsayabiliriz. Bu varsayımı destekleyen bir diğer rivayet ağı, Ebû Bekir el-Horasânî vasıtasıyla Cüneyd'in en yakın talebelerinden Ca'fer el-Huldî'ye (öl. 348/959)³⁴ ulaşan silsiledir. Tüsterî'nin vefatının ardından takipçilerinin önemli bir kısmının Basra'dan Bağdat'a, Cüneyd'in yanına gelmeleri dikkate alındığında,³⁵ Sakalî'nin hem Sehl hem de Cüneyd'in görüşlerine yakinen vâkıf olabileceği düşünülebilir.

Söz konusu rivayet zincirlerinden anlaşıldığı kadarıyla Sakalî, tasavvuf tarihinde nevi şahsına münhasır bir sûfi olarak bilinen ve biyografisi hakkında çok kısıtlı bilgilere sahip olduğumuz Ebû Muhammed b. Abdillâh en-Nifferî (öl. 354/965'ten sonra) ile doğrudan görüşmüştür. Nifferî *el-Mevâkıf* adlı eseriyle tasavvufî hâller ve makamlar konusunda *vakfe* görüşünü dile getirmiş önemli bir mutasavvıftır, ancak kimlerle irtibat halinde olduğu hâlâ meçhuldür.³⁶ Bu rivayet zinciri Nifferî'nin muhtemelen Mısır'da Sakalî ile görüştüğünü, aynı zamanda muhtemelen Basra'daki Sâlimiyye ekolünden bir sûfi olan Ali b. Mûsâ el-Basrî ile de irtibat halinde olduğunu göstermektedir. Sakalî'nin Mısır'da Ahmed b. Sâlim ile irtibatlı olan Ebû Bekir b. Ali el-Mevâzinî'nin meclisinde bulunduğunu kendisi ifade ettiğine göre, Nifferî ile görüşmesi de ya hacca gidiş yolunda ya da dönüşünde gerçekleşmiş olmalıdır.

Bu rivayet ağında dikkati çeken bir diğer isim de İbn Hafif eş-Şîrâzî'dir (öl. 371/982). Sakalî'nin Medine'de görüştüğü Muhammed b. Ali eş-Şîrâzî (öl. [?]), İbn Hafif'in yakın talebelerinden biridir ve vefat ettiğinde onun yanına defnedilmiştir.³⁷ İbn Hafif'in Sâlimiyye ekolu ile ilişkisi nispeten belirsizdir, çünkü hem üstatları Sehl'in müritleriydi,³⁸ hem de İbn Sâlim'e bir reddiye yazmıştı.³⁹ Sehl'in vefatından sonra talebelerinin bir kısmının Basra'da İbn Sâlim'in çevresinde kalmaları, bir kısmının ise Bağdat'ta Cüneyd'e intisap etmeleri göz önüne alındığında, İbn Hafif'in

³⁴ Mustafa Kara, "Ca'fer el-Huldî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/551.

³⁵ Gerhard Böwering, "Zulme Uğrayan ve İlhâdla Suçlanan İlk Sufiler", çev. Abdurrezzak Tek, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2003), 378.

³⁶ Nifferî hakkında bk. Ekrem Demirli, "Nifferî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/81-82; M. Mustafa Çakmaklıoğlu, *Hakikat Yolcusunun Son Durağı: Abdülcebbar en-Nifferî'ye Göre Vakfe* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016). Nifferî'nin *el-Mevâkıf*'i dilimize tercüme edilmiştir. bk. Abdülcebbar en-Nifferî, *Mevâkıf*, nşr. Nurullah Koltaş - Orkhan Musakhanov (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017).

³⁷ Sobieroj, *Ibn-Hafif aş-Şîrâzî*, 215-216.

³⁸ İbn Hafif'in Ebû Muhammed el-Cerîrî (öl. 321/933), Müzeyyin (öl. 328/939) ve Ahmed b. Yahyâ gibi bazı üstatları, Sehl'in de talebeleriydi. bk. Sobieroj, *Ibn-Hafif aş-Şîrâzî*, 137-138. Ayrıca Sakalî'nin rivayet zincirinde yer alan Ahmed b. Hasan el-Abbâs el-Mümetti' el-İstahrî hakkında bilgi için bk. a.mlf., *Ibn-Hafif aş-Şîrâzî*, 205.

³⁹ Böwering, "Zulme Uğrayan ve İlhâdla Suçlanan İlk Sufiler", 378-379.

bağlantısının daha çok Bağdat üzerinden gerçekleşmiş olması daha olasıdır. Her hâlükârda Sakalî'nin Sehl'in düşünceleriyle ilgili kaynaklarından birinin de İbn Hafif olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan Sakalî ile Cüneyd arasındaki bağlantılardan birini de Ebü't-Tayyib el-Abbâs b. Ahmed el-Hâşimî isimli sûfiyle görüşmesinden anlıyoruz. Ebü't-Tayyib'in kimliği şu an için belirsizdir, ancak görüşünü Sakalî'ye aktardığı Ebû Bekir ez-Zekkâk, Cüneyd'e yakın olan isimlerden biriydi ve Mısır'da yaşıyordu.⁴⁰ Dolayısıyla Ebü't-Tayyib'in Zekkâk'ın talebesi olduğu düşünülürse, Sakalî'nin onunla Mısır'da görüşmüş olabileceği tahmin edilebilir.

Buraya kadar incelediğimiz isimler, Sakalî'nin muhtemelen, 350/961 yılında hac vazifesini yerine getirmek için Kayrevân'dan çıktığı ve Mısır üzerinden Hicaz'a vardığı yolculuğu esnasında görüştüğü sûfileri ve bu yolculuk vesilesiyle Sehl'in ve çevresinin düşüncelerine vâkıf olduğunu, ama aynı zamanda Cüneyd önderliğindeki Bağdat tasavvuf anlayışı ile de tanıştığını ortaya koymaktadır. Sakalî'nin Kayrevân'daki kimliğine ilişkin bilgileri ise ancak bu havzaya odaklanan tabakât literatürü vasıtasıyla vuzûha kavuşturmak mümkündür.

2.2. Tabakât Literatüründe Sakalî

Sakalî'nin biyografisini belirginleştirmek için Mâlikî âlimlere hasredilen ya da onları içeren tabakât literatürünün önemi yadsınmaz. Bununla birlikte söz konusu literatürün gelişim süreçleri ve yapısal özellikleri, Sakalî'nin hâl tercümesine yer verme konusunda farklılaştıklarına işaret eder. Sakalî'ye ilişkin en geniş biyografik değinilerin yer aldığı *Me'âlimü'l-îmân*, müellif Abdurrahman b. Muhammed ed-Debbâğ'ın ardından İbn Nâcî et-Tenûhî'nin (öl. 839/1435) *Ziyâdât*'ı ile birlikte bugünkü formuna kavuşan kapsamlı bir eserdir. İbn Nâcî'nin eklemelerinin genellikle Debbâğ'ın vefatından sonraki âlimleri kapsadığı bilinmektedir. Dolayısıyla Sakalî ile ilgili olan kısmın Debbâğ tarafından yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Debbâğ, Sakalî'nin biyografisinde herhangi bir kaynağa atıf yapmaz. Ancak *Me'âlimü'l-îmân*'ı kaleme alırken yararlandığı eserler arasında bulunan ve Sakalî ile aynı ilim çevresine yetişmiş olan Mâlikî âlim Atîk b. Halef et-Tüçibî'nin (öl. 422/1031) yazdığı -günümüze ulaşmayan- *Tabakât*, Sakalî'den bahsetmesi muhtemel bir kaynak gibi görünmektedir. Tüçibî'nin İbn Ebû Zeyd'in (öl. 386/996) öğrencisi olduğu ve İbn Ebû Zeyd ile Sakalî arasındaki görüş ayrılıkları hesaba katıldığında, Sakalî'den "eleştirel" bir üslupla bahsetmesi de muhtemeldir.⁴¹ Çünkü benzer bir tavır, Sakalî'nin ismine sadece İbn Ebû Zeyd ile olan ihtilafı bağlamında "Abdurrahman es-Sakalî" şeklinde yer veren Kādî İyâz'ın (öl. 544/1149) *Tertibü'l-medârik*'inde de görülür.⁴²

⁴⁰ Ebü Abdurrahman es-Sülemî, *Târîhu's-süfiyye*, thk. Muhammed Edîb el-Câdir (Dımaşk: Dâru Nînevâ, 2015), 74; Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, nşr. Abdülhalîm Mahmûd - Mahmûd b. Şerîf (Kahire: Metâbi'u Müessesetu'd-Dâru's-Şa'b, 1989), 87; a.mlf., *Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 22.

⁴¹ Debbâğ - İbn Nâcî, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/158-159.

⁴² Kādî İyâz, *Tertibü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî v.dğr. (Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1981), 6/219.

Öte taraftan *Tertîbü’l-medârik*, içerdiği isimlerin kimi zaman “dualarının müstecâb olması ve ferasetlerine” odaklanırken *Me‘âlimü’l-îmân*, onların takva, vera’ ve zühd gibi hasletlerinin yanında “kerâmetlerine” daha fazla yer veren bir üsluba sahip olmakla *Tertîbü’l-medârik*’ten ayrışır. Aslında hicrî dördüncü asırda bu bölgede yazıldığı bilinen bazı eserler, âlimler ile zâhidlere farklı tabakât eserlerinde yer verildiğini göstermektedir. Mesela tarihçi Ebü’l-Arab et-Temîmî’nin (öl. 333/945) *Ṭabakâtü ‘ulemâ’i İfrîkiyye*’den başka, bir de Kuzey Afrikalı zâhidlerden bahsettiği *‘Ubbâdü İfrîkiyye* başlıklı bir eser kaleme aldığı bilinmektedir.⁴³ Debbâğ’ın *Me‘âlimü’l-îmân*’ı telif ederken bu eserden de istifade ettiği düşünülebilir. Başka bir anlatımla Debbâğ, tabakât geleneğinde âlimler (fakihler, muhaddisler vb.) ile zâhidleri ve sûfileri birbirinden ayıran bir yaklaşım yerine, iki üslubu da mezceden bir bakış açısının takipçisi olarak görünür ve bu yönüyle geleneksel Mâlikî tabakât literatürünün dışına çıkar. Muhtemelen bu yaklaşımı miras aldığı kaynaklarından biri, *Riyâzü’n-nüfûs*’a sadece âlimleri değil zâhidleri de dâhil eden ve âlimlerin yaşadıkları dinî hayatın derûnî boyutlarıyla ilgili çok sayıda rivayet nakleden Ebû Bekir el-Mâlikî’dir.⁴⁴ Sûfilerin ya da tasavvufî tavrın Mâlikî tabakât literatüründe daha fazla yer bulduğu bu üslup değişimi, aşağıda ele alacağımız üzere velîlerin kerâmetleri bağlamında Sakalî ve İbn Ebû Zeyd arasında yaşanan tartışmanın, hicrî beşinci asır sonrasındaki Mâlikî fakihler ve sûfiler arasında en azından derinleşmediğini gösteren bir veri sayılabilir. Sakalî’den bahseden ya da ona değinen bu kaynaklardaki bilgiler kronolojik bir sırayla aşağıdaki şekilde incelenebilir.

2.2.1. Ebû Bekir el-Mâlikî’nin (öl. 494/1100 [?]) *Riyâzü’n-nüfûs*’unda Sakalî

Ebû Bekir el-Mâlikî’nin *Riyâzü’n-nüfûs*’unda Sakalî ilk bakışta sadece bir râvî olarak yer alır. Ebû Bekir el-Mâlikî onun Ebû Mâlik Sa’d b. Mâlik ed-Debbâğ (öl. 361/972),⁴⁵ Ebü’l-Fazl el-Abbâs b. Muhammed es-Savvâf el-Ġadâmisî (öl. 349/961)⁴⁶ ve Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed es-Sebâ’ (öl. 356/967)⁴⁷ ile ilgili birer rivayetine yer verirken, Zehrûn b. Hasnûn el-Hammâl (öl. 339/951) ile ilgili bölümde de Sakalî’nin İbn Ebû Zeyd’le olan tartışmasına değinir.⁴⁸ Bu rivayetlerde “Abdurrahman b. Muhammed dedi ki...” şeklinde doğrudan Sakalî’den aktarım yaptığı izlenimi verse de tarihsel

⁴³ Ali Öngül, “Ebü’l-Arab”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/293.

⁴⁴ Bu nedenle olsa gerek *Riyâzü’n-nüfûs*’u yayına hazırlayanlar eserin ismini *Kitâbu riyâzü’n-nüfûs fi tabakâti ‘ulemâ’i Kayrevân ve İfrîkiyye ve zühhâdihim ve nüssâkihim ve seyrin min ahbârihim ve fezâlihim ve evsâfihim* şeklinde belirtmişlerdir.

⁴⁵ “Abdurrahman b. Muhammed şöyle dedi: Ebû Mâlik Sa’d b. Mâlik’in şöyle dediğini duydum: Allah kullarını belirli bir takdir üzere nimetlendirir, onlardan da güçleri ölçüsünce şükür talep eder.” bk. Ebû Bekir el-Mâlikî, *Riyâzü’n-nüfûs*, 2/322. Ebû Mâlik ed-Debbâğ’ın vefat tarihi burada hicrî 334 olarak zikredilmiştir, ancak *Me‘âlimü’l-îmân*’daki 361/972 tarihlendirmesi daha doğru görünmektedir. bk. Debbâğ – İbn Nâcî, *Me‘âlimü’l-îmân*, 3/79.

⁴⁶ “Abdurrahman b. Muhammed şöyle dedi: Ebü’l-Fazl’ın şöyle dediğini duydum: Üç şey vardır ki, Fırat kıyısında ekinin bitmesi gibi kalpte nifak bitirir: Kötülük -bir başka nüshada “içki” olarak geçmektedir ki bu daha doğru görünmektedir-, sultanların kapısını aşındırmak ve şarkı dinlemek.” bk. Ebû Bekir el-Mâlikî, *Riyâzü’n-nüfûs*, 2/451.

⁴⁷ “Abdurrahman b. Muhammed şöyle dedi: Ebû İshâk’ın şöyle söylediğini duydum: Bütün insanlar Allah’ı istiyorlar, fakat ben Allah’ın istediği kişiye bakıyorum.” bk. Ebû Bekir el-Mâlikî, *Riyâzü’n-nüfûs*, 2/503.

⁴⁸ Ebû Bekir el-Mâlikî, *Riyâzü’n-nüfûs*, 2/384. Zehrûn hakkındaki tek bilgi kaynağı *Riyâzü’n-nüfûs*’tur (bk. 2/383-388).

bakımdan –eğer Sakalî'nin sözlerini bir kitaptan nakletmiyorsa- Ebû Bekir el-Mâlikî ile Sakalî arasında en azından bir rivayet halkası daha bulunması olası görünmektedir. Ancak eserde bu kayıp halkaya yönelik fazla ipucu bulunmaz.

Ebû Bekir el-Mâlikî, Ebü'l-Fazl el-Ğadâmisî ile ilgili bölümde Fakih Ebû Bekir b. Abdurrahman'ın “Babam Abdurrahman bana Ebü'l-Fazl'ı ziyaret ettiğini aktarmıştır...” diye başlayan bir rivayetine yer verir. Buradaki Abdurrahman, “velî bir zât” olarak resmedilen Ebü'l-Fazl el-Ğadâmisî'yi ilk kez ziyaret eden biri gibidir ve ondan kıtlık içerisinde olan Kayrevân için dua etmesini ister.⁴⁹ Ğadâmisî'nin 287/900'dan vefat ettiği 349/961 yılına kadar, kıyı kenti Münestîr'de yaşadığı kendi ifadesiyle sabit olduğuna göre,⁵⁰ Sakalî'nin Kayrevân'a oldukça yakın olan Münestîr'e böyle bir seyahati yapması mümkün görünmektedir. Ancak künyesi dışında Sakalî'nin ailesi hakkında hiçbir bilgi bulunmadığı için buradaki râvînin onun oğlu olup olmadığı belirsizdir.⁵¹ Öte taraftan Ebü'l-Fazl el-Ğadâmisî ile ilgili başka bir rivayette birinin hacca gitmek üzere yola çıkıp Ğadâmisî'ye uğradığı, ondan kendisine dua etmesini istediği, Ğadâmisî'nin de bu kişiye oraya vardığında Hz. Peygamber'e selamını iletmesini istediği anlatılır. Rivayetin bu kısmı “Ebü'l-Kâsım şöyle dedi...” diyerek devam eder. Bu Ebü'l-Kâsım, hacca gittiğinde Ğadâmisî'nin selamını iletmek üzere Mescid-i Nebevî'ye vardığını ve salat ü selâmdan sonra “Ben Münestîr sakinlerinden falancayım...” diyerek Ğadâmisî'nin selamını iletmediğini, o esnada selamın kabul gördüğüne yönelik bir ses işittiğini ve bu sesin Hz. Ömer'e ait olduğundan emin olduğunu nakleder.⁵² Ebû Bekir el-Mâlikî'nin kaynakları arasında iki “Ebü'l-Kâsım” bulunur: Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed es-Sakalî (öl. 380/990 [?]) ve Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed el-Lebîdî (öl. 441/1049). Lebîdî'nin bu rivayette hacı yapan kişi olması tarihsel olarak pek olası görünmediğinden bu kişinin Sakalî olabileceği, dolayısıyla Sakalî'nin bir müddet Münestîr'de de ikamet etmiş olabileceği düşünülebilir. Dolayısıyla bu ihtimal, Sakalî'nin sadece bir “râvî” kimliği ile değil, Ebü'l-Fazl el-Ğadâmisî ile daha yakın bir ilişki içinde olduğunu akla getirir ki çağdaş araştırmalarda bu isme hiç dikkat çekilmemiştir.

“Kendisinden kerâmetler zuhur eden Kayrevânlı bir müteabbid, nâsik ve müçtehit” olan Zehrûn ile ilgili bölümde ise Ebû Bekir el-Mâlikî, bu kişi hakkındaki rivayetlere geçmeden önce iki şahıs arasındaki bir konuşmayı nakleder. Bu iki şahıstan ilki râvî Ebû Abdillâh Muhammed b. Heybûn, diğeri ise ünlü Mâlikî âlimi Ebû İshâk b. Şa'bân'ın (öl. 355/966) talebelerinden biri olarak tanıtılan Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahyâ el-Ecdâbî'dir. İbn Heybûn hacca gitmek üzere yola çıktığında Ecdâbiyye'ye gelerek Ebû Abdillâh el-Ecdâbî'ye uğradığını, buluşmalarının 382/993'te “Abdurrahman İbn Sakalî” ile –buradaki İbn kelimesi açıkça hatalıdır- İbn Ebû Zeyd arasındaki

⁴⁹ Ebû Bekir el-Mâlikî, *Riyâzü'n-nüfûs*, 2/444-445.

⁵⁰ Ebû Bekir el-Mâlikî, *Riyâzü'n-nüfûs*, 2/440.

⁵¹ Bir de İbn Ebû Zeyd'in öğrencileri arasında gösterilen Ebû Bekir b. Abdurrahman bulunur. bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 6/217.

⁵² Ebû Bekir el-Mâlikî, *Riyâzü'n-nüfûs*, 2/443-444.

olayın ardından gerçekleştiğini ve insanların hâlâ İbn Ebû Zeyd’i kerâmeti inkâr ettiği gerekçesiyle kötilediklerini belirtir. Ebû Abdillâh el-Ecdâbî, İbn Ebû Zeyd’in kerâmeti inkâr eden bir görüşünün kendilerine hiç ulaşmadığını ifade eder. İbn Heybûn da söz konusu olayı Ecdâbî’ye olduğu gibi aktardığını belirterek İbn Ebû Zeyd’in böyle bir görüşünün olmadığını söyler. Bunun üzerine Ecdâbî sevinir ve hocası Ebû İshâk b. Şa’bân’ın kendilerine “sâlihlerin kerâmetlerinden pek çok şey” anlattığını ve hocasını onların yolunun bir “takipçisi” olarak gördüğünü belirtir.⁵³

Sakalî ile İbn Ebû Zeyd arasındaki görüş ayrılığının yazılı bir kaynakta zikredildiği muhtemelen ilk yer burasıdır ve bu anlatı bize iki şeyi gösterir: Birincisi söz konusu tartışma 382/993’ten kısa bir süre önce gerçekleşmiştir. Bu durum Sakalî’nin 380/990 ilâ 382/993 arasındaki bir dönemde vefat etmiş olabileceğini gösterir. Çünkü Debbâğ’ın tarihlendirmesine göre Sakalî kesinlikle İbn Ebû Zeyd’den önce vefat etmiştir. İkincisi ise İbn Ebû Zeyd de dâhil olmak üzere Mâlikî âlimlerin genel olarak tasavvufa özeldir ise kerâmetlere mutlak anlamda karşı olmadıkları düşüncesi dile getirilmektedir ki bu tutumu Kādî İyâz da yineleyecektir. *Riyâzü’n-nüfûs*’da Sakalî’nin rivayette bulunduğu yukarıdaki isimlerden Ebû Mâlik ve Ebû İshâk es-Sebâî’ ise, aşağıda değineceğimiz üzere, *Me’âlimü’l-îmân*’da Sakalî’nin ders aldığı üstatları arasında sayılmaktadır. Bu da Sakalî’nin ilim çevresiyle ilgili Debbâğ’ın kaynaklarından birinin Ebû Bekir el-Mâlikî olabileceğini göstermektedir.

2.2.2. Kādî İyâz’ın (öl. 544/1149) *Tertîbü’l-medârik*’inde Sakalî

Bu kapsamlı tabakât eserinde Sakalî’nin ismi sadece velîlerin kerâmetleri konusunda İbn Ebû Zeyd ile olan ihtilafı bağlamında bir kez geçer ve kendisi için ayrıca bir biyografi tahsis edilmemiştir. Kādî İyâz’ın İbn Ebû Zeyd’in biyografisi çerçevesinde verdiği bilgilere göre, İbn Ebû Zeyd *Kitâbü’l-İstizhâr fi’r-red ‘ale’l-Fikriyye* ve *Kitâbu Keşfi’t-telbîs* eserlerini, kerâmetleri anlatan “Abdurrahman es-Sakalî’nin kitabına” reddiyeler olarak yazmış, bu nedenle sûfiler ve ehl-i hadisten pek çok âlim onu kötümüşür. İbn Ebû Zeyd’in kerâmetleri tamamen inkâr ettiği – ki Kādî İyâz’a göre aslında bunu kastetmemişti- düşüncesi yayılınca da Endülüs ve Doğu bölgelerinden pek çok âlim tartışmaya dâhil olmuş, bu kapsamda Ebü’l-Hasen İbn Cehdâm el-Hemedânî (öl. 414/1023), Ebû Bekir el-Bâkılânî (öl. 403/1013), Ebû Abdurrahman b. Şakkü’l-Leyl (öl. 455/1063) ve Ebû Ömer et-Talemenkî (öl. 429/1037) gibi âlimler, İbn Ebû Zeyd’e karşı kerâmetlerin cevâzına dair eserler yazmışlardır. Ardından Kādî İyâz, Ebû Bekir el-Bâkılânî’nin İbn Ebû Zeyd’in kerâmetleri inkâr etmediğini düşündüğünü – Bâkılânî, İbn Ebû Zeyd’den fıkıh tahsil etmişti-, Ebû Ömer et-Talemenkî’nin ise İbn Ebû Zeyd’in kerâmetleri tamamen inkâr etmediğini ve nübüvveti korumayı amaçladığını, tam aksine bu hususta insanları istismar edenlere karşı çıktığını söylediğini aktarmıştır. Bu bağlamda Kādî İyâz onun Hızır’ın varlığını caiz gördüğünü anlatan bir rivayete de yer vermiştir.⁵⁴ Öte taraftan Kādî İyâz, İbn Ebû Zeyd’in talebelerinden Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed el-Kâbisî’nin (öl. 403/1012) eserleri arasında da *er-Risâletü’n-nâşiriyye fi’r-red ‘ale’l-Fikriyye* başlıklı bir reddiyeyi zikretmiştir.⁵⁵

⁵³ Ebû Bekir el-Mâlikî, *Riyâzü’n-nüfûs*, 2/383-384.

⁵⁴ Kādî İyâz, *Tertîbü’l-medârik*, 6/219-220.

⁵⁵ Kādî İyâz, *Tertîbü’l-medârik*, 7/96.

Kādî İyâz'ın anlatımında öncelikle ilk kez Sakalî'ye "Fikriyye" diye bir fırkanın nispet edildiğini görmekteyiz. Bu isimlendirme konusunda sonraki dönem Mâlikî tabakâtında farklı tutumlar gözlenir. İbn Ferhûn'un (öl. 799/1397) *ed-Dîbâcü'l-müzheb*'inde İbn Ebû Zeyd'in eseri *Kitâbü'l-İstizhâr fi'r-red 'ale'l-Fikriyye* olarak geçerken;⁵⁶ Kābisî'nin eseri *er-Risâletü'n-nâşiriyye fi'r-red 'ale'l-Bekriyye* olarak geçer.⁵⁷ Mahlûf'un *Şeceretü'n-nûr*'unda ise İbn Ebû Zeyd'in bütün eserleri zikredilmiş, fakat Sakalî'ye yazdığı reddiyeye yer verilmemiş;⁵⁸ Kābisî'nin eseri ise *er-Risâletü'n-nâşiriyye fi'r-red 'ale'l-Bekriyye* olarak kaydedilmiştir.⁵⁹ Son olarak Mahfûz ise İbn Ebû Zeyd'in biyografisinde bu fırkayı "Bekriyye" olarak kaydederken,⁶⁰ Kābisî'nin biyografisinde bu fırkanın "Fikriyye" değil, "Bekriyye" olduğunu ve bu isimlendirmenin "Sakalî'nin takipçilerini" ifade ettiğini belirtmiştir.⁶¹ Başka bir anlatımla Fikriyye isminin hicrî dokuzuncu asırdan itibaren Bekriyye'ye dönüştüğü görülür, bu da "Bekriyye" isimlendirmesinin Sakalî'nin takipçilerini ifade etmek üzere hicrî dördüncü asırda kullanıldığı tezini zayıflatmakta, bunun daha çok "el-Bekrî" nisbesinden hareketle Sakalî'ye atıf yapan bir isimlendirme olabileceğini akla getirmektedir.⁶² Bununla birlikte hem Sehl'e nispet edilen eserlerdeki rivayet ağları ve eserlerin nakledilme biçiminden hem de Debbâğ'ın Sakalî'yi bir "tarikat şeyhi" olarak niteleyen övgü ifadelerinden, Sakalî'nin müritlerinin ve takipçilerinin olabileceği göz ardı edilemez.

Bu belirsizliklere rağmen Kādî İyâz'ın verdiği bilgilerden çıkan kesin bir sonuç bulunur: Hicrî dördüncü yüzyılda Kayrevân'da yaşanan bu ihtilaf Kuzey Afrika sınırlarını aşarak Bağdat, Mekke ve Endülüs gibi İslâm dünyasının farklı muhitlerine yayılmıştır. Bu tartışmaya dâhil olduklarında İbn Cehdâm Mekke'de, Bâkılânî muhtemelen Bağdat'ta, İbn Şakkü'l-Leyl ve Talemenkî ise Endülüs'te bulunuyorlardı. Dahası bu ihtilafın özellikle Endülüs bölgesinde bir tür tasavvuf karşıtlığı hareketini

⁵⁶ Burhâneddin İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'şyâni 'ulemâ'i'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr (Kahire: Dâru't-Türâs, 1972), 1/430.

⁵⁷ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, 2/102.

⁵⁸ Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, 1/143-144.

⁵⁹ Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, 1/145.

⁶⁰ Muhammed Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifîne't-Tûnisiiyyîn* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402-1406/1982-1986), 2/444-445.

⁶¹ Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifîn*, 4/48-49.

⁶² Kelâm tarihi bağlamında Bekriyye, Bekr b. Uhtü Abdülvâhid b. Zeyd'e (öl. hicrî üçüncü asır [?]) nispet edilen ve *mürtekb-i kebire* ya da *istitâat* gibi hususlarda kimi yönlerden Mu'tezile'ye yaklaşan bir fırka olarak nitelendirilir. Bu bağlamda Josef van Ess, İbn Ebû Zeyd ve ondan önce yaşayan Mâlikî âlim İbn Sahnûn'un (öl. 256/870) *Kitâbü'r-red 'ale'l-Bekriyye* isimli eserlerini buradaki Bekr b. Uhtü Abdülvâhid b. Zeyd'e nispet edilen Bekriyye fırkasıyla ilişkilendirir. Bununla birlikte İbn Ebû Zeyd'in eserindeki Bekriyye'nin kimleri ifade ettiğinin belirsiz olduğunu dile getirir. bk. Josef van Ess, *Theology and Society in the Second and Third Century of the Hijra*, çev. John O'Kane - Gwendolin Goldbloom (Leiden: Brill, 2017-2019), 2/127, 136. Başka bir anlatımla Mâlikî âlimlerin Bekr b. Uhtü Abdülvâhid b. Zeyd'e nispet edilen Bekriyye fırkasına yönelik reddiyeler yazdıkları kesindir, ancak konumuz bağlamında İbn Ebû Zeyd'in reddiyesinin Sakalî'ye karşı yazmış olduğu da aynı oranda açıktır.

beslediği ya da oradaki tartışmaları etkilediği görülmektedir.⁶³ Aslında İbn Ebû Zeyd ve Kābisî'nin eserlerindeki “Fikriyye” ifadesi, Kādî İyâz'ın verdiği bağlam olmasa, bu eserlerin ilk bakışta “tefekür” kavramına özel bir önem atfeden Endülüslü sûfi-filozof İbn Meserre'ye (öl. 319/931) karşı bir reddiye olduğu izlenimini vermektedir. Her hâlükârda bu tartışma, Kayrevân'daki tasavvuf savunusunun, tasavvufun dinî ilimlerle bir tür “uzlaş” sağlayarak “dinî ilim” karakterine büründüğü hicrî dördüncü yüzyıl Bağdat'ındaki şeriat-hakikat tartışmalarına eklenilebileceğini,⁶⁴ yani benzer bir sürecin Kuzey Afrika'da da yaşandığını açıkça göstermektedir.

Öte yandan Venşerîsî'nin (öl. 914/1508) Mâlikî fetvalarını derlediği ansiklopedik eseri *el-Mi'yârü'l-mu'rib*'inde ayrıntılı bir şekilde yer bulmasından, bu tartışmanın Mâlikî fıkıh-kelem düşünce için de önem arz ettiği değerlendirilebilir. Venşerîsî'nin bu tartışmaların başlangıcıyla ilgili anlatısı başka kaynaklarda bulunmaz. Onun aktardıklarına göre bir adam İbn Ebû Zeyd'e gelip rüyasında “harikulâde” şeyler gördüğünden bahsetmiş; İbn Ebû Zeyd bunun mümkün olabileceğini belirtmiş, ancak aynı adam bu kez Allah'ı “yakaza” halindeyken gördüğünü söyleyince İbn Ebû Zeyd karşı çıkararak meşhur reddiyeyi kaleme almıştır.⁶⁵ Burada “adamın” ismi zikredilmez, bu da söz konusu kişinin Sakalî değil, fakat onun müritlerinden veya takipçilerinden biri olabileceğini düşündürür.

2.2.3. Debbâğ'ın (öl. 699/1300) *Me'âlimü'l-îmân*'ında Sakalî

Debbâğ, Sakalî'nin biyografisine müstakil olarak yer veren ve ele aldığı diğer bütün isimlerden farklı olarak onu *şeyh*, *ârif*, *muhakkik*, *hakikat imâmı* ve *tarikât ehlinin şeyhi* şeklinde niteleyen ilk yazardır. Onun anlatısını yukarıdaki örneklerinden ayıran temel hususlar, Sakalî'nin hocaları, seyahatleri, irtibatlı olduğu âlimler, temel görüşleri ve eserleri hakkında bilgi vermesi ve günümüze ulaşmayan bir eserden pasajlar aktarmasıdır. İbn Ebû Zeyd ile olan ihtilafı burada da söz konusu edilir, fakat hem Sakalî'yi hem de İbn Ebû Zeyd'i kişilikleri bakımından uzlaştıran orta yolcu bir yaklaşım dışında diğer anlatılardan farklılaşmaz.

Debbâğ'ın verdiği bilgilere göre Sakalî, Kayrevân'da Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Mesrûr ed-Debbâğ, Habîb b. Nasr el-Cezerî, Ebü'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm, Ziyâd b. Yûnus el-

⁶³ Endülüs'teki tasavvuf karşıtlığı ve evliya kerâmetleri hakkındaki tartışmaları ayrıntılı bir şekilde alan ve Kayrevân'daki ihtilafı ilişkilendiren çalışmalar için bk. Maribel Fierro, “The Polemic about the ‘karâmât al-awliyâ’ and the Development of Şūfism in al-Andalus (Fourth/Tenth-Fifth/Eleventh Centuries)”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 55/2 (1992), 236-249; a.mlf., “Endülüs'te Tasavvufa Muhâlefet = Opposition to Sufism in al-Andalus”, çev. Semih Ceyhan, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 327-359. İbn Meserre ve hakkındaki ihtilaf için bk. Ercan Alkan, *Şerhu Hal'i'n-Na'leyn: Hal'u'n-Na'leyn Şerhi* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 35-69.

⁶⁴ Bu konuya odaklanan çalışmalar için bk. Abdullah Kartal, *Tasavvufun Oluşumu: Şeriat-Hakikat İlişkisi* (Bursa: Emin Yayınları, 2015); Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017).

⁶⁵ Venşerîsî, *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-câmi'u'l-muğrib ‘an fetâvâ ‘ulemâ’i İfrîkiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, nşr. Muhammed Hacı (Rabat: Vizâretü'l-Evkâf - Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1401/1981), 2/442-443. Aynı eserde Bâkallânî ve diğer Mâlikî âlimlerin kerâmet konusundaki görüşleri için bk., 2/387-393, 11/248-252.

Yahsubî, Ebû İshâk b. İbrâhîm b. Ahmed es-Sebâî', Sa'd b. Mâlik b. 'Ubbâde ve Ebû 'Ikâl'in talebesi Ebû Bekir b. Sa'dûn'dan ilim tahsil etmiştir. Ardından Doğu'ya seyahat etmiş, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Belhî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Zekeriyâ el-Hâşimî, Ali b. Hüseyin b. Findâr el-Kâdî ve Ebû Bekir b. Atîk b. Mûsâ b. Hârûn el-Hâtemî ile görüşmüş, 350/961 yılında Mekke'de Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî'den ders almıştır. Hadis, fıkıh, usûl-i fıkıh ve tasavvuf konularında uzmanlaşan Sakalî, pek çok eser de telif etmiştir. Debbâğ bunlardan *el-Envârû's-Sakalî* diye isimlendirilen eseri, "daha önce kimsenin bahsetmediği türden tasavvufî sırları ve marifet türlerini içeren, tasavvufun kaidelerini Kur'ân, sünnet ve ilk selef nesline göre inşa ederek rey ile istihsânın terkinini öneren" bir kitap olarak tanımlar. Ayrıca Sakalî'nin *Şifâtü'l-evliyâ ve merâtibu ahvâlî'l-asfiyâ*, *Kerâmâtü'l-evliyâ ve'l-mu'tî'ine mine's-sahâbe ve't-tâbi'ine ve men tebi'ahum bi ihsân* isimli eserleri olduğunu söyler⁶⁶ ve sonuncusundan kısa bir bölüm aktarır.⁶⁷ Bu pasajdan sonra Debbâğ, Sakalî ile İbn Ebû Zeyd arasındaki ihtilafa değinir. Debbâğ, Sakalî'nin kalp gözüyle görme anlamında velîlerin kerâmetleri hususunda aktardığı pek çok şeyi İbn Ebû Zeyd'in inkâr ettiğini, bunun ise Allah'ın velîlerine bahşettiği kerâmetleri ve kalplerine feyz olunan nur ve bereketleri anlamamasından kaynaklandığını belirtir. Debbâğ, Sakalî'nin, Allah'ın velîlerine bu türden ihsanları bahşedecek kudretini inkâr eden fakihlerin hatalarına kitabında işaret etmesinin sebebini bununla açıklar. Ancak Debbâğ bir yönüyle İbn Ebû Zeyd'i de haklı görerek, o dönemde Allah'ı uyanık (*yakaza*) haldeyken gözle gördüklerini iddia eden çok sayıda mürit bulunmasının İbn Ebû Zeyd'in itirazının esas nedeni olduğunu dile getirir. Kâdî İyâz'ın başka âlimlerin de bu tartışmaya katılmasıyla ilgili anlatısını Debbâğ, çağdaşı Mâlikî âlim İbn Bezîze'nin (öl. 673/1274) anlatımıyla aktarır ve burada da Bâkîllânî'nin İbn Ebû Zeyd hakkındaki övgü dolu ifadelerine yer verir. Debbâğ son olarak Sakalî'nin

⁶⁶ Debbâğ – İbn Nâcî, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/144-145.

⁶⁷ Bu pasajı önemine binaen buraya aktarmakta yarar görüyoruz. Çünkü bu eser günümüze ulaşmadığı gibi, İbn Ebû Zeyd'in itirazlarına kaynaklık edecek türde kerâmet olaylarını da içermektedir. Köşeli parantezler tarafımızdan eklenmiştir: "eş-Şeyh Ebü'l-Kâsım Abdurrahman –ki Allah ondan razı olsun– şöyle demiştir: Bana Şeyh İmâm Ebû Bekir b. Sa'dûn et-Temîmî şöyle haber vermiştir: Bana biri misafir olmuştu ve evde ikram edecek hiçbir şeyim yoktu. Etrafa bakındım ve bir parça tatlı buldum. Bunu ikram etmenin iyi olacağını düşündüm. [İbn Sa'dûn devamında] şöyle dedi: Tatlıyı misafire ikram edince şunu anlattı: Mekke'den ayrılacağım gündü ve hiç param yoktu. Ebû 'Ikâl bana şöyle dedi: 'Seni kendisinden ümit kesilmeyen ve duacısını eli boş bırakmayana ısmarlıyorum!' [Adam şöyle devam etti] Vallahi Mekke'nin sokaklarından öylece çıkıp gittim, yanımda yükümden başka hiçbir şey yoktu ve Kayrevân'a varıncaya kadar da bu şekilde geldim. Ebü'l-Kâsım [es-Sakalî] şöyle dedi: Abdullah b. Sa'îd b. Haddâd bana Ebû Muazzel'in şöyle dediğini bildirdi: el-Lahmî'nin yanına vardığımda diyordu ki: 'Altı aydır su içmeden duruyorum.' 'Neden' diye sorunca 'Nefsimden bir an için razı oldum ve bu beni mutlu etti, o yüzden!' dedi. Ebü'l-Kâsım [es-Sakalî] şöyle dedi: Ebû Mâlik, Tâhertî'nin şunu söylediğini dediğini aktardı: Muhammed b. Ebî Hamîd'i –ki gençken vefat etmişti– görmüştüm. Yanında ölümden bahsedilince şöyle dedi: 'Ölüm de neymiş! Ey ölüm meleği! Gir içeri!' Baktılar ki oracıkta vefat etmiş. Allah rahmet eylesin!" bk. Debbâğ – İbn Nâcî, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/145.

vefat tarihini tespit edemediğini, ancak İbn Ebû Zeyd’den (öl. 386/996) önce vefat ettiği bilgisini verir.⁶⁸ Burası Sakalî’nin vefat tarihine ilişkin şimdikiye kadar zikredilen ilk bilgi olarak dikkati çeker.

Debbâğ’ın verdiği bilgiler, çalışmamızın başında incelediğimiz üzere Sehl’e nispet edilen eserlerdeki verilerle birleştirildiğinde, Sakalî’nin biyografisine ilişkin bütüncül bir anlatıma ulaşmamıza imkân verecek kapsamdadır. Bununla birlikte Âcurrî dışında, onun Doğu’ya gerçekleştirdiği seyahat esnasında görüştüğü kişilerle ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Sehl’e nispet edilen eserlerde kesin olan husus, Sakalî’nin Mekke, Medine ve Mısır’da bulunmuş olmasıdır. Dolayısıyla İbrâhîm el-Belhî, Ebü’l-Hasen el-Hâşimî, Ali el-Kâdî ve Ebû Bekir el-Hâtemî gibi isimlerle bu üç merkezde görüştüğü düşünülebilir.

Sakalî’nin Kayrevân’da dinî ilimleri kendilerinden tahsil ettiği kimseler ise Mâlikî geleneğin önde gelen âlimleridir. Bunlardan Ebû İshâk es-Sebâî (öl. 356/967), başta İbn Ebû Zeyd, Ebü’l-Kâsım İbn Şablûn ve Kâbisî olmak üzere önde gelen Mâlikî âlimlerin hocalığını yapmış, takva, vera’ ve ibadete düşkünlüğü ile temâyüz etmiş isimlerden biri olarak dikkati çeker. Kaynaklarda Sebâî’nin “kerâmetleri” bahsinde çok sayıda olayın nakledilmesi, Mâlikî gelenek içerisinde onun şer’î ve derûnî hayatı mezceden bir kişi olarak görüldüğüne işaret eder.⁶⁹ Öte taraftan Sakalî’nin, velîlerin kerâmetleri bağlamında ihtilaf yaşadığı İbn Ebû Zeyd ile aynı hocaya talebelik yaptığı anlaşılmaktadır.

Ebü’l-Hasen ed-Debbâğ (öl. 359/970), Kayrevân ve Mısır’da pek çok âlimden tahsil görmüş, dönemin Mâlikî fakihlerinin muteber saydığı, zengin ve hayırsever bir kişi olarak tanınmaktadır. Dindarlığına düşkün biri olarak bilinen Debbâğ, bu özelliği ile Sebâî ile karşılaştırılmış ve Mâlikî âlimler Debbâğ’ı *âbid*, Sebâî’yi ise *âlim* olarak nitelemişlerdir. Sakalî’nin çağdaşı Ebü’l-Hasen el-Kâbisî’nin de aralarında bulunduğu pek çok âlimin hicrî 333-356 yıllarında arasında ondan ilim tahsil ettiği bilinmektedir.⁷⁰ Dolayısıyla Sakalî’nin Mekke’ye yolculuğundan önce Debbâğ’a öğrencilik yapmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Ebü’l-Kâsım Ziyâd b. Yûnus (öl. 361/972), Kayrevân ve Mısır’da tahsil görmüş ve çok sayıda âlim yetiştirmiş bir muhaddistir. İlimdeki yetkinliği sebebiyle Endülüs, Trablus ve Kuzey Afrika’nın farklı bölgelerinden insanların ondan ilim tahsil etmeye geldikleri bilinir.⁷¹ Bu bakımdan Sakalî’nin hadis tahsil ettiği âlimlerden biri de muhtemelen Ziyâd b. Yûnus’tur.

Debbâğ’ın Sakalî’nin hocaları arasında saydığı Sa’d b. Mâlik b. ‘Ubbâde ya da tam ismiyle Ebû Mâlik Sa’d b. Mâlik b. ‘Ubbâde ed-Debbâğ (öl. 361/972) ise diğerlerinin aksine *sûfî* kimliği ile öne çıkan bir isimdir. *Me‘âlimü’l-îmân*’daki bilgilere göre Ebû Mâlik, tasavvufta fenâ ve bekâ konusunu ilk kez detaylıca ele alan ünlü mutasavvıf Ebû Sa’îd el-Harrâz’ın (öl. 286/899) öğrencisiydi. Debbâğ, bu

⁶⁸ Debbâğ – İbn Nâcî, *Me‘âlimü’l-îmân*, 3/146.

⁶⁹ Ebû Bekir el-Mâlikî, *Riyâzü’n-nüfûs*, 2/469-508; Kâdî İyâz, *Tertîbü’l-medârik*, 6/54-76; Debbâğ – İbn Nâcî, *Me‘âlimü’l-îmân*, 3/63-74; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü’l-müzheb*, 1/362-364.

⁷⁰ Kâdî İyâz, *Tertîbü’l-medârik*, 6/258-262; Debbâğ – İbn Nâcî, *Me‘âlimü’l-îmân*, 3/75-78.

⁷¹ Debbâğ – İbn Nâcî, *Me‘âlimü’l-îmân*, 3/79.

bilgiyi Sülemî'nin *Târîhu's-sûfiyye*'sinden aktardığını nakleder. Ancak M. Edîb el-Câdir'in yayına hazırladığı versiyonda Ebû Mâlik'e ait bir bilgi bulunmaz.⁷² Bu durumda Ebû Mâlik, *Târîhu's-sûfiyye*'nin günümüze ulaşmayan bir başka nüshasında Harrâz'ın talebesi olarak zikredilmiş olabilir. *Sûfi* kimliğinin yanı sıra Ebû Mâlik, “emanet, sıdk ve tevâzu gibi erdemlerle donanmış bir ârif, Kur'ân ehli ve hakikat ilmi konusunda üstat” olarak tanınmıştır.⁷³ Her hâlükârda Ebû Mâlik'in mutasavvıf kimliği belirgindir ve Sakalî'nin tasavvuf düşüncesine etki etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Bir fakih, muhaddis ve tarihçi olarak dikkati çeken Ebü'l-Arab et-Temîmî (öl. 333/945), hem dönemin birtakım siyasi olaylarındaki tutumuyla âlimlere önderlik etmiş hem de İbn Ebû Zeyd başta olmak üzere pek çok Mâlikî âlimin yetişmesine katkı sağlamış velûd bir âlimdir.⁷⁴ Eğer vefatıyla ilgili bu tarihlendirme doğru ise Sakalî'nin oldukça genç bir yaşta Ebü'l-Arab'dan tahsil görmüş olduğunu düşünebiliriz.

Habîb b. Nasr el-Cezerî'nin kimliği ise belirsizdir. Bu kişinin, Kuzey Afrika ve Endülüs muhitlerinde Mâlikîliğin yerleşmesinde en önemli paya sahip olan Sahnûn'un (öl. 240/854) öğrencilerinden biri olan Habîb b. Nasr b. Sehl et-Temîmî (öl. 287/900)⁷⁵ ile aynı kişi olması muhtemeldir, ancak bu durumda hem tarihsel bakımdan Sakalî'nin ondan ders alması olası değildir, hem de “el-Cezerî” nisbesi bu kişinin farklı biri olabileceğini akla getirmektedir. Ne var ki dönemi ele alan tabakât eserlerinde bu isimde başka birine rastlanmamaktadır.

Debbâğ'ın Sakalî'nin Mekke'de kendisinden ders aldığı isim olarak zikrettiği Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî (öl. 360/970) ise bu dönemin tanınmış pek çok âliminin meclisinde ilim tahsil ettiği biri olarak dikkati çeker. Âcurrî'den ders alanlar arasında özellikle dikkati çeken iki isim bulunur: Ebû Tâlib el-Mekkî (öl. 386/996) ve Ebû Nu'aym el-İsfahânî (öl. 430/1038). Bu durum Sakalî'nin bu iki isimle görüşmüş olabileceğini akla getirir. Bilindiği gibi Ebû Tâlib el-Mekkî, Sehl et-Tüsterî'yi “İmâmız” diye niteleyen ve *Kütü'l-kulûb*'unda kendisine sayısız atıfta bulunan mutasavvıflardan biridir. Tahsil hayatını büyük ölçüde Mekke'de geçiren Ebû Tâlib'in bu şehre Ebü'l-Hasen Ahmed b. Sâlim'in (öl. 356/967) vefatından önce gelmiş olabileceği belirtilmektedir.⁷⁶ Sakalî'nin hac ziyaretini gerçekleştirdiği 350/961 tarihi ve muhtemelen birkaç sene bu bölgede kalmış olduğu hesaba katılacak olursa Ebû Tâlib el-Mekkî ile görüşmüş olması yüksek bir ihtimal olarak değerlendirilebilir. Ancak aynı durum *Hilyetü'l-evliyâ* müellifi Ebû Nu'aym için zor görünmektedir. Çünkü Ebû Nu'aym'ın ilmî seyahatlerine 356/967 yılında başladığı bilinmektedir.⁷⁷ Kendisinin Âcurrî'den ders aldığı göz önünde bulundurulduğunda, genç yaşta da olsa, hicrî 356-360

⁷² bk. Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Târîhu's-sûfiyye*, thk. Muhammed Edîb el-Câdir (Dimaşk: Dâru Nînevâ, 2015).

⁷³ Debbâğ – İbn Nâcî, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/78-79.

⁷⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 6/268-269; Debbâğ – İbn Nâcî, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/36-38. Böwering, Ebü'l-Arab'ın vefatını 371/982 olarak belirtir. bk. Böwering, *The Mystical Vision*, 15; Öngül, “Ebü'l-Arab”, 10/293.

⁷⁵ Debbâğ – İbn Nâcî, *Me'âlimü'l-îmân*, 2/198-199.

⁷⁶ Saeko Yazaki, *Ebû Tâlib el-Mekkî'de Tasavvuf*, çev. İrfan Kelkitli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 50-53.

⁷⁷ Osman Türer, “Ebû Nuaym el-İsfahânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/201-204.

yılları arasındaki bir dönemde Mekke’de bulunduğu tespit edilebilmektedir. Sakalî’nin bu tarihten sonra Mekke’den ayrılmış olması daha muhtemeldir. Dolayısıyla Sakalî’nin Ebû Tâlib el-Mekkî’yi tanıyan olması mümkün iken, Ebû Nu’aym için aynı durum söz konusu edilemez.

2.2.4. Hicrî Yedinci Asırdan Sonraki Kaynaklarda ve Çağdaş Araştırmalarda Sakalî

Debbâğ’dan sonra Sakalî’ye ilk kez Endülüslü ünlü Şâzelî mutasavvıfı İbn Abbâd er-Rundî’nin (öl. 792/1390) mektuplarında rastlanmaktadır. Tasavvufî nasihatleri içeren, müritleri Yahyâ es-Serrâc ve Muhammed Edîbe’ye yazılan ve on altı mektuptan oluşan *er-Resâ’ilü’s-suğrâ*’nın sekizinci mektubunda İbn Abbâd, Sakalî’nin *el-Envâr*’ından uzunca bir pasajı olduğu gibi aktarır. Bu pasajda Sakalî, ilk nesilden başlayarak altı nesil üzerinden Müslümanlarda dinî anlayış ve hassasiyete yönelik bozulmayı anlatır ve çeşitli sınıflandırmalar yapar. İbn Abbâd, Sakalî’nin bu tarih okumasını, daha önce hiçbir âlimin yapamadığı mükemmel bir bakış açısı olarak över.⁷⁸ Dolayısıyla Sakalî, yaklaşık dört asır sonra bile eseri ile tanınan bir mutasavvıf olarak diğer sûflilere, özellikle de Kuzey Afrika ve Endülüs’te yaşayanlara ulaşabilmiştir.

İbn Abbâd’dan başka Debbâğ’dan sonraki müellifler ya Sakalî’den bahsetmemiş ya da ondaki anlatıyı tekrarlamışlardır. Bu çerçevede İbn Ferhûn’un (öl. 799/1397) *ed-Dîbâcü’l-müzheb*’inde Sakalî’nin biyografisi yer almazken, Mahlûf (öl. 1941) *Şeceretü’n-nûr*’da Sakalî için Debbâğ’ın zikrettiği övgü ifadelerini, hadis, fıkıh ve usul konusunda uzman olduğu bilgisini yineler, ancak kendisi ve eserleri hakkında başka bilgi vermez.⁷⁹ Brockelmann (öl. 1956) “Ebû’l-Kâsım es-Sakalî”nin Sehl’in sözleri üzerine *eş-Şerh ve’l-beyân*’ı ve *el-Mu‘âraza ve’r-red* başlıklı eserleri yazdığı bilgisini verir ve vefat tarihini Sem‘ânî’ye atıfla 423/1032 olarak belirtir.⁸⁰ Ancak bu açıkça hatalıdır, çünkü Sem‘ânî’nin bahsettiği Sakalî başka birisidir.⁸¹ Bağdatlı İsmail Paşa (öl. 1920) ise “es-Sakalî” maddesinde “Abdurrahman b. Muhammed b. Abdillâh el-Bekrî es-Sûfî el-Mâlikî”nin 380/990 dolaylarında vefat ettiğini belirtir ve Sehl’e atfedilen yazmalar dışındaki diğer üç eserin ismini zikreder.⁸² Öte taraftan *İzâhu’l-meknûn*’da ise *ed-Delâle ‘alellâh* eserini “*el-Envâr* sahibi Cemâleddîn Abdurrahman es-Sakalî”ye atfeder, ancak buradaki “Cemâleddîn” isminin “İmâdüddîn” isminin yanlış okunmasından kaynaklanan bir hata olması muhtemeldir.⁸³ Kehhâle “Abdurrahman el-Bekrî” adıyla tanıttığı Sakalî hakkında Bağdatlı İsmail Paşa’nın verdiği bilgileri aynen tekrarlar.⁸⁴ Ziriklî de “es-Sıkıllî” başlığı altında aynı bilgileri tekrar eder.⁸⁵ Fuat Sezgin ise Sehl’in eserlerini incelediği

⁷⁸ John Renard, *Ibn ‘Abbâd of Ronda: Letters on the Sûfî Path*, 143-151. İbn Abbâd’ın Sakalî’den aktardığı pasaj için bk. Sakalî, *el-Envâr*, 197-198.

⁷⁹ Mahlûf, *Şeceretü’n-nûr*, 1/146.

⁸⁰ Brockelmann, *GAL*, Suppl. 1/333; a. mlf., *History of the Arabic Written Tradition*, Suppl. 1/336.

⁸¹ Bu sorunun çözümü için bk. Böwering, *The Mystical Vision*, 13-16.

⁸² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-‘arifîn*, 1/514.

⁸³ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu’l-meknûn fi’z-zeyli ‘alâ Keşfi’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, nşr. Şerafettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945), 1/476.

⁸⁴ Kehhâle, *Mu‘cemü’l-mü‘ellifîn*, 5/181.

⁸⁵ Ziriklî, *el-A‘lâm*, 3/325.

bölümde “Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed es-Sakalî'nin” eş-Şerh ve'l-beyân'ı yazdığını belirtir ve Kehhâle'ye atıfla yaklaşık 380/990'da vefat ettiğini söyler.⁸⁶ Öte taraftan Sezgin, Sakalî'ye ayrı bir başlık açar ve “İmâdüddîn” ismini de ekleyerek *el-Envâr* ve *ed-Delâle* 'alellâh eserlerinin yazma nüshaları hakkında bilgi verir.⁸⁷

Bu referansların ardından Sakalî, araştırmalarda daha fazla görünmeye başlamıştır. İslâm'ın Sicilya'daki tarihine yönelik araştırmalarıyla bilinen İhsân Abbâs, Sakalî'yi Sicilya'daki tasavvuf anlayışının en önemli temsilcisi olarak gösterirken, Debbâğ'ın Sakalî'nin eserleri hakkında verdiği bilgiye *Kitâbün fihi'd-delâletü 'alellâh* ve Sehl'in sözleriyle ilgili yukarıda bahsettiğimiz eş-Şerh ve'l-beyân'ı ekler. Abbâs, daha sonra *el-Envâr*'a atıf yaparak Sakalî'nin düşünce dünyası hakkında değerlendirmeler yapar.⁸⁸ Mahfûz da bütün bu kaynaklardan hareketle Sakalî'nin derli toplu bir biyografisini vermeye çalışarak onun hakkında ilk kez “el-Kayrevânî” nisbesini kullanmış, vefatını da “yaklaşık 380/990” şeklinde belirtmiştir.⁸⁹

Sehl'e nispet edilen yazma nüshaları yayına hazırlayan Muhammed Kemal Ca'fer de Sakalî'nin bahsi geçen yazmalardaki rolünü ve Sehl'in düşünce dünyasının aktarılmasındaki önemini değerlendirir. Ancak biyografisiyle ilgili verdiği bilgiler hatalıdır. Ona göre Sakalî Sehl'in sözlerini 350/961 yılında Mekke'de bulunduğu esnada öğrenmiş, bu sözleri yorumladığı eş-Şerh ve'l-beyân'ı 390/999'da Kayrevân'da yazmışken, Brockelmann gibi o da Sakalî'nin vefat tarihini 423/1032 olarak ifade eder.⁹⁰ Gerhard Böwering, Sehl ile ilgili monografisinde bu yazma nüshalar çerçevesinde Sakalî'nin kimliğindeki belirsizlikleri gidererek kim olduğunu tespit etmeye çalışan ilk araştırmacı olarak görünür. Debbâğ'ın anlatımından hareketle hem onun vefat tarihini “hicrî 386'dan önce, ama 380'den önce kesinlikle değil” diyerek yaklaşık şekilde tespit eder, hem de Sehl'e nispet edilen yazmalardaki Sakalî ile Debbâğ'ın bahsettiği Sakalî'nin aynı kişi olduğunu belirler. Dolayısıyla Sakalî'nin vefatıyla ilgili en çok tercih edilen seçeneğin, “yaklaşık 380/990” olduğu tespit edilmektedir. Ancak Böwering'in Sakalî'nin görüştüğü kişiler arasında Ebû 'İkâl'i de sayması –o Ebû 'Ukkâl demektedir- hatalıdır. Çünkü Ebû 'İkâl, Debbâğ'ın Sakalî'nin eserinden aktardığı ve yukarıda tercümesini verdiğimiz pasajda başka biriyle irtibat halindedir ve Sakalî'nin tarihsel olarak

⁸⁶ Sezgin, GAS, 1/647; a.mlf., *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, 1/744.

⁸⁷ Sezgin, GAS, 1/666; a.mlf., *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, 1/766.

⁸⁸ İhsân Abbâs, *el-Arab fi Sıkkiliye: Dirâse fi't-târih ve'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1959), 112-119. Burada Sakalî'nin Sicilya'daki en önemli tasavvuf temsilcisi olarak gösterilmesine ihtiyatlı yaklaşmak gerekir, çünkü Sakalî'nin Sicilya'da ne kadar yaşadığı bilinmemektedir. Sakalî hakkında benzer bir değerlendirme yapan başka bir kaynak için bk. Abdüsselâm Ğarmînî, *el-Medârisu's-sûfiyyeti'l-Mağrîbiyye ve'l-Endelusiyye fi karni's-sâdisi'l-hicrî* (Casablanca: Dâru'r-Reşâd el-Hadîse, 2000), 42.

⁸⁹ Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifîn*, 1/114-115.

⁹⁰ Ca'fer, “Temhîd ve Dirâse”, 58-60. Bu arada Ca'fer, Sakalî'nin *el-Envâr*'ının başka bir isminin *Cevâhirü'l-elfâz ve zuhûru'l-envâr* olduğunu kaydeder (s. 53).

291/903’de Mekke’de vefat eden Ebū ‘İkâl ile görüşmüş olması olası değildir.⁹¹ Bununla birlikte Böwering, Tüsterî’nin görüşlerini incelerken Sakalî’nin yorumlarına sık sık atıfta bulunur.⁹² Şimdi bütün bu bilgilerden hareketle ilgili kaynaklara yeniden atıf yapmadan Sakalî’nin biyografisine dair güncel bir anlatı oluşturmaya çalışacağız.

Sonuç ya da Bir Biyografi Denemesi: Ebū’l-Kāsım es-Sakalî Kimdir?

Tam adı Ebū’l-Kāsım ‘İmâdüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Abdillâh el-Bekrî el-Mâlikî es-Sakalî (bazı kaynaklarda es-Sakallî veya es-Sıkkilî) el-Kayrevânî olan müellifin doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak 4./10. yüzyılın hemen başında Sicilya’da dünyaya geldiği ve ilk gençlik döneminin ardından dinî ilimleri tahsil etmek amacıyla Kayrevân’a geçtiği tahmin edilebilir. Sakalî, Kayrevân’da dönemin önde gelen Mâlikî âlimlerinden hadis, fıkıh ve usûl-i fıkıh tahsil etti. Ders aldığı hocalar arasında Ebū’l-Arab et-Temîmî (öl. 333/945), Ebū İshâk es-Sebâî (öl. 356/967), Ebū’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Mesrûr ed-Debbâğ (öl. 359/970), Ebū’l-Kāsım Ziyâd b. Yûnus (öl. 361/972), Ebû Mâlik Sa’d b. Mâlik b. ‘Ubbâde ed-Debbâğ (öl. 361/972) ve Habîb b. Nasr el-Cezerî (öl. [?]) öne çıkmaktadır.

Dinî ilimleri tahsil ettiği esnada Kayrevân’a çok yakın bir liman kenti olan Münestîr’de “velî bir zât” olarak tanınan Ebū’l-Fazl el-Abbâs b. Muhammed es-Savvâf el-Ġadâmîsî (öl. 349/961) ile görüştü. 350/961 yılında hac vazifesini yerine getirmek üzere Hicaz’a gitti. Bu seyahati sırasında Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Belhî, Ebū’l-Hasen Ali b. Ahmed b. Zekeriyâ el-Hâşimî, Ali b. Hüseyin b. Findâr el-Kâdî ve Ebû Bekir b. Atîk b. Mûsâ b. Hârûn el-Hâtemî gibi âlimlerle görüşme fırsatı buldu. Mekke’deyken ünlü âlim Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî’den (öl. 360/970) ders aldı. Bu eğitimi sırasında muhtemelen Ebû Tâlib el-Mekkî (öl. 386/996) ile görüşme imkânı buldu. Aynı zamanda Bağdat ve Basra çevresinde tekâmülünü tamamlayan tasavvuf anlayışlarını yakından tanıma fırsatı buldu ve Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî’nin (öl. 283/896) talebeleriyle irtibat kurdu. Bu kapsamda bir tasavvuf ve kelam fırkası olan Sâlimiyye’nin kurucularından Ebū’l-Hasen Ahmed b. Sâlim’in (öl. 356/967) yakın talebesi Muhammed b. Abdillâh

⁹¹ Böwering, *The Mystical Vision*, 13-16. Ebū ‘İkâl, Sakalî’nin ilim tahsil ettiği isimlerden biri olan Ebû Bekir b. Sa’dûn’un üstadı olarak geçer. Gençliğinde önemli bir siyasi mevkiye sahipken tevbe edip tasavvuf yoluna girmiş, Kayrevân’dan ayrılmış ve hayatının büyük kısmını hocası Ebû Hârûn el-Endelûsî ile beraber Mekke’de geçirmiş ve orada vefat etmiştir. Ebū ‘İkâl (öl. 291/903) ve hocası Ebû Hârûn el-Endelûsî (öl. 291/903) hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Bekir el-Mâlikî, *Riyâzü’l-nüfûs*, 1/516-526, 528-545; Ebû Bekir Muhammed b. Velîd et-Turtûşî, *Sirâcü’l-mülûk*, thk. Muhammed Fethi Ebû Bekir (Kahire: ed-Dâru’l-Mısriyyetü’l-Lübânîyye, 1414/1994), 1/84-86; Debbâğ – İbn Nâcî, *Me’âlimü’l-îmân*, 2/214-232. Ebū ‘İkâl erken dönem tasavvuf klasiklerinde ise neredeyse hiç yer almaz. Bulabildiğim tek örnek Kuşeyrî’nin vecd ve tevâcüd bağlamında Sülemî’den aktardığı bir rivayette geçer. bk. Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 143; a.mlf., *Kuşeyrî Risâlesi*, 157; Süleyman Uludağ, “Behlûl-i Dâna”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5/352-353.

⁹² Aynı bağlamda eklememiz gereken son çalışma ise, Sakalî’nin -çalışmada Sicillî olarak isimlendirilir- Sehl’in sözlerine ilişkin çok sayıda yorumunu değerlendiren Fatma Gedik’in çalışmasıdır. bk. Fatma Gedik, *Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).

en-Nihâvendî'den (öl. [?]), Sehl'in pek çok sözünü tahdis etti. Mekke ve Medine'de bulunduğu yıllarda Cüneyd-i Bağdâdî'nin (öl. 297/909) talebeleriyle de irtibat kuran Sakalî, Muhammed b. Ali eş-Şîrâzî vasıtasıyla İbn Haffî eş-Şîrâzî'nin (öl. 371/982) de görüşlerini tanıma imkânı buldu. Muhtemelen birkaç sene süren Mekke ve Medine döneminden sonra Kayrevân'a tekrar dönen Sakalî, bu esnada Mısır'a uğradı ve başta Nifferî (öl. 354/965'ten sonra) olmak üzere çeşitli mutasavvıflarla görüştü.

Kayrevân'a döndükten sonra Sehl et-Tüsterî'nin bir takipçisi olarak, kalabalık bir talebe grubuna dinî ilimleri öğretmeye ve muhtemelen "bir tarikat şeyhi" olarak irşad vazifesi yürütmeye başladı. Mekke ve Medine'de derlediği Sehl'in sözlerinin büyük bir kısmını *Kitâbu's-Şerh ve'l-beyân li mâ eşkele min kelâmî Sehl* başlığında bir risale yazarak şerh etti. Aynı zamanda Sehl'e nispet edilen *Kitâbu'l-Mu'âraza ve'r-red 'alâ ehli'l-fırağ ve ehli'd-da'âvâ fi'l-aḥvâl*'i öğrencilerine okuttu ve bu eserin de büyük bir kısmını şerh etti. Zaman içinde telif faaliyetlerine hız kazandırdı ve "Envârü's-Sakalî" olarak da bilinen meşhur eseri *el-Envâr fi 'ilmi'l-esrâr ve makâmâti'l-ibrâr*'ı ve *ed-Delâle 'alellâh* başlıklı eserini yazdı. Sakalî'nin aynı zamanda günümüze ulaşmayan *Şıfatü'l-evliyâ' ve merâtibu aḥvâlî'l-asfiyâ'* ile *Kerâmâtü'l-evliyâ' ve'l-muḥî'ine mine's-sahâbe ve't-tâbî'ine ve men tebi'ahum bi ihsân* başlıklı eserlerin müellifi olduğu belirtilmektedir. Bu eserlerde ilmî ve dinî hayatta döneminde şahit olduğu bozulmalara sert tepki gösterdi ve eleştirilerinde ilim ve amel bütünlüğüne özen göstermeyen âlimleri hedef aldı. Aynı zamanda tasavvufun en önemli konularından velâyet ve kerâmetlere dair görüşlerini belirtti.

Hayatının son döneminde velâyet ve kerâmetlere dair görüşleri nedeniyle, Kayrevân'da kendisiyle aynı ilim çevresinde yetişen ünlü Mâlikî âlimler İbn Ebû Zeyd (öl. 386/996) ve Ebü'l-Hasen el-Kâbisî (öl. 403/1012) ile ihtilaf yaşadı. Her iki âlim de yazdıkları reddiyeler ile Sakalî'nin görüşlerine karşı çıktılar. Kayrevân'daki bu ihtilaf kısa sürede Mekke, Bağdat ve Endülüs bölgesindeki âlimlerin de dâhil olduğu büyük bir tartışmaya dönüştü, ancak aralarında ünlü Mâlikî-Eş'arî kelamcısı Bâkılânî'nin (öl. 403/1013) de olduğu âlimlerin büyük çoğunluğu Sakalî'nin görüşlerini destekledi. Ebü'l-Kâsım es-Sakalî'nin ne zaman vefat ettiği tam olarak bilinmemektedir. 380/990, 382/992 ve 423/1032 tarihleri öne çıkmakla birlikte kaynakların büyük çoğunluğu onun 380/990'dan hemen sonra vefat etmiş olabileceğini kabul etmektedir.

2. ve 5./8. ve 11. yüzyıllar arasındaki dönem, tasavvufun bir ahlâk hareketi olarak gelişim gösterip zaman içinde "dinî ilim" hüviyeti kazandığı bir süreci ifade eder. Tasavvufun bu dönüşümü yaşamasında, Irak ve Horasan havzalarındaki entelektüel ve sosyo-kültürel gelişmeler özellikle etkili olmuş ve erken dönem tasavvuf literatürünün önemli bir kısmı da bu muhitlerde kaleme alınmıştır. Bununla birlikte Ebü'l-Kâsım es-Sakalî'nin biyografisini ortaya koymayı amaçladığımız bu çalışma, 4./10. yüzyılda Kayrevân merkezde olmak üzere Kuzey Afrika havzasında da aynı sürecin yaşandığını; tasavvufun kimlik kazanmasında kilit role sahip "şeriat-hakikat" tartışmalarının tezahür ettiği velâyet ve kerâmet konularına dair ihtilafların bu bölgede etkili ve yaygın bir şekilde yaşandığını ve nihayet bu tartışmalarda Sakalî'nin öncü bir isim olarak dikkati çektiğini göstermektedir. Sakalî'nin hem Sehl et-Tüsterî ve Cüneyd-i Bağdâdî etkisinde gelişen tasavvuf

ekleriyle irtibatı hem de Kayrevân'da Mâlikîliğin yerleşmesini temin eden âlimlerle olan bağlantısı, onun bu iki zümrenin duyarlılıklarını aynı anda dikkate alan bütünleştirici bir bakış açısına sahip olmasını temin etmiştir. Bu bakımdan Sakalî'nin tasavvufun Kuzey Afrika'da gösterdiği gelişim seyirindeki etkisi daha fazla araştırmayı hak etmekte, bilhassa *el-Envâr* ve *ed-Delâle* 'alellâh başlıklı eserlerinin bu bağlamda incelenmesi büyük önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Abbâs, İhsân. *el-Arab fî Sıkilliye: Dirâse fi't-târîh ve'l-edeb*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1959.
- Alkan, Ercan. *Şerhu Hal'i'n-Na'leyn: Hal'u'n-Na'leyn Şerhi*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Amari, Michele. *Storia dei Musulmani di Sicilia*. 3 Cilt. Firenze: Felice Le Monnier, 1854-1868.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. nşr. Şerafettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ârifin, esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*. nşr. Kilisli Rifat Bilge - İbnülemin Mahmûd Kemal İnâl. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi: 1951.
- Başer, Hacı Bayram. *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Bekkûş, Beşîr. "Mukaddime". *Riyâzü'n-nüfûs*. mlf. Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî. 1/13-32. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1994.
- Böwering, Gerhard. *The Mystical Vision Existence in Classical Islam: Qur'anic Hermeneutics of the Şūfî Sahl At-Tustarî (d. 283/896)*. Berlin: De Gruyter, 1980.
- Böwering, Gerhard. "Zulme Uğrayan ve İlhâdla Suçlanan İlk Sufiler". çev. Abdurrezzak Tek. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2003), 361-384.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der arabischen Litteratur*. 5 Cilt. Leiden: Brill, 1937-1949.
- Brockelmann, Carl. *History of the Arabic Written Tradition*. çev. Joep Lameer. 5 Cilt. Leiden: Brill, 2016.
- Brown, Jonathan. *The Canonization of al-Bukhārī and Muslim: The Formation and Function of the Sunnī Ḥadīth Canon*. Leiden, Boston: Brill, 2007.
- Ca'fer, Muhammed Kemal İbrâhim. "Temhîd ve Dirâse". *el-Mu'âraza ve'r-red 'alâ ehli'l-fıraḳ ve ehli'd-de'âvâ fi'l-aḥvâl*. mlf. Sehl b. Abdullah et-Tüsterî. 7-69. Kahire: Dâru'l-İnsân, 1980.
- Câmî, Abdurrahman. *Evlîyâ Menkıbeleri: Nefahâtü'l-Üns*. çev. Lâmiî Çelebi. nşr. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011.
- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa. *Hakikat Yolcusunun Son Durağı: Abdülcebbâr en-Nifferî'ye Göre Vakfe*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Debbâğ, Abdurrahman b. Muhammed - İbn Nâcî et-Tenûhî. *Me'âlimü'l-îmân fi ma'rifeti ehli'l-Ḳayrevân*. nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr - Muhammed Mâdûr. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî - Tunis: Mektebetü'l-Atîka, 1968-1978.
- Demirli, Ekrem. "Nifferî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/81-82. Ankara: TDV Yayınları, 2007.

- Ess, Josef van. *Theology and Society in the Second and Third Century of the Hijra*. çev. John O'Kane - Gwendolin Goldbloom. 4 Cilt. Leiden: Brill, 2017-2019.
- Ezdî, Abdülganî. *el-Mü'telif ve'l-muhtelif fi esmâ'i'r-ricâl*. thk. Müsnâ Hamîd eş-Şemerî - Kays Abdu İsmail et-Temîmî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1428/2007.
- Fierro, Maribel. "The Polemic about the 'karâmât al-awliyâ" and the Development of Sûfism in al-Andalus (Fourth/Tenth-Fifth/Eleventh Centuries)". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 55/2 (1992), 236-249.
- Fierro, Maribel. "Endülüs'te Tasavvufa Muhâlefet = Opposition to Sufism in al-Andalus". çev. Semih Ceyhan. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 327-359.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn. *el-Ķâmûsü'l-muĶîṭ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005.
- Ķarmînî, Abdüsselâm. *el-Medârisu's-sûfiyyeti'l-MaĶrîbiyye ve'l-Endelusiyye fi karni's-sâdisi'l-hicrî*. Casablanca: Dâru'r-Reşâd el-Hadîse, 2000.
- Gedik, Fatma. *Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Hanefî, Hasan. *Mine'l-fenâ ile'l-bekâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Medârî'l-İslâmî, 2009.
- İbn Ferhûn, Burhâneddin. *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'ÿânî 'ulemâ'i'l-mezheb*. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr. 2 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, 1972.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn. *Vefeyâtü'l-a'ÿân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*. nşr. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1968-1972.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. nşr. Michael Jan de Goeje. Leiden: Brill, 1889.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. thk. Muhammed b. Tâvîṭ et-Tancî v.dğr. 8 Cilt. Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1981.
- Kara, Mustafa. "Ca'fer el-Huldî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/551. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Karapınar, Fikret. *Muhaddis Sufilerin Hadis Usulü ve Hadisi Anlama Yöntemleri (H. IV-V./M. X-XI. Asır)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Kartal, Abdullah. *Tasavvufun Oluşumu: Şeriat-Hakikat İlişkisi*. Bursa: Emin Yayınları, 2015.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1957.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Knysh, Alexander. *Sufism: A New History of Islamic Mysticism*. Princeton: Princeton University Press, 2017.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. nşr. Abdülhalîm Mahmûd - Mahmûd b. Şerîf. Kahire: Metâbî'u Müessesetu'd-Dâru's-Şa'b, 1989.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm. *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.

- Mahfūz, Muhammed. *Terâcimü'l-müellifine't-Tûnisiyyîn*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402-1406/1982-1986.
- Mahlûf, Muhammed. *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikiyye*. thk. Abdülmecîd Hayâlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Mâlikî, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Riyâzü'n-nüfûs*. thk. Beşîr Bekkûş. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1994.
- Massignon, Louis. *Essai sur les Origines de Lexique Technique de la Mystique Musulmane*. Paris: Paul Geuthner, 1922.
- Massignon, Louis. *Essay on the Origins of the Technical Language of Islamic Mysticism*. çev. Benjamin Clark. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 1997.
- Massignon, Louis. *Kitâb al-Ṭawâsîn*. Paris: Paul Geuthner, 1913.
- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânüsü'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît: Kâmûs Tercümesi*. nşr. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Nemerî, İbn Abdülber. *el-Şaşd ve'l-ümem fi't-ta'rif bi-uşûli ensâbi'l-Arab; el-İnbâh 'alâ kabâ'ili'r-ruvât*. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, ts.
- Nifferî, Abdülcebbâr. *Mevâkıf*. nşr. Nurullah Koltaş - Orkhan Musakhanov. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- Öngül, Ali. "Ebü'l-Arab". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/293. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Özköse, Kadir. *Afrika Tasavvuf Araştırmaları*. Trabzon: Kalem Yayınevi, 2019.
- Özköse, Kadir. *Endülüs ve Afrika'da Tasavvuf Kültürü*. Trabzon: Kalem Yayınevi, 2019.
- Ramli, Harith Bin. "The Sâlimiyya and Abū Ṭâlib al-Makkî: The Transmission of Theological Teachings in a Basran circle of mystics". *Les maîtres soufis et leurs disciples des IIIe-Ve siècles de l'hégire (IXe-XIe): Enseignement, formation et transmission*. ed. Geneviève Gobillot & Jean-Jacques Thibon. 101-129. Damas-Beyrouth: Presses de l'Ifpo, 2012.
- Reinert, Benedikt. *Die Lehre vom Tawakkul in der Klassischen Sufik*. Berlin: De Gruyter, 1968.
- Renard, John. *Ibn 'Abbād of Ronda: Letters on the Sūfī Path*. New York: Paulist Press, 1986.
- Sakalî, Ebü'l-Kāsım Abdurrahman b. Muhammed. *Kitâbu'ş-şerh ve'l-beyân li mâ eşkele min kelâmî Sehl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü, 727, 154a-206a.
- Sakalî, Ebü'l-Kāsım Abdurrahman b. Muhammed. *Kitâbu'ş-şerh ve'l-beyân li mâ eşkele min kelâmî Sehl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1623, 1a-42a.
- Sakalî, Ebü'l-Kāsım Abdurrahman b. Muhammed. *el-Envâr fi 'ilmi'l-esrâr ve makâmâti'l-ebrâr*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Sakalî, Ebü'l-Kāsım Abdurrahman b. Muhammed. *ed-Delâle 'alellâh*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1408/1988.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des arabischen Schrifttums*. 17 Cilt. Leiden: Brill, 1967-2015.

- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*. çev. Mahmûd Fevzî Hicâzî. 8 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1403/1983.
- Sezgin, Fuat. *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*. İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 2015.
- Sobieroj, Florian. *Ibn-Ḥafîf aş-Şîrâzî und seine Schrift zur Novizenerziehung (Kitâb al-iqtisâd)*. Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1988.
- Steingass, Francis Joseph. *Persian-English Dictionary*. London: Routledge & Kegan Paul, 1963.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman. *Târîhu's-sûfiyye*. thk. Muhammed Edîb el-Câdir. Dımaşk: Dâru Nînevâ, 2015.
- Tunç, Cihat. *Sahl b. 'Abdallâh at-Tustarî und die Sâlimiyya Übersetzung und Erläuterung des Kitâb al-mu'âraḍa*. Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, Doktora Tezi, 1970.
- Tunç, Cihat. "Sâlimiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/50-51. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Turtûşî, Ebû Bekir Muhammed b. Velîd. *Sirâcü'l-mülûk*. thk. Muhammed Fethi Ebû Bekir. 2 Cilt. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, 1414/1994.
- Türer, Osman. "Ebû Nuaym el-İsfahânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/201-204. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Tüsterî, Sehl b. Abdillâh. *Kitâbu'l-Mu'âraza ve'r-red 'alâ ehli'l-fıraḡ ve ehli'd-da'âvâ fi'l-aḥvâl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü, 727, 206a-243b.
- Tüsterî, Sehl b. Abdillâh. *el-Mu'âraza ve'r-red 'alâ ehli'l-fıraḡ ve ehli'd-da'âvâ fi'l-aḥvâl*. thk. Muhammed Kemal İbrâhim Ca'fer. Kahire: Dâru'l-İnsân, 1980.
- Uludağ, Süleyman. "Behlûl-i Dâna". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/352-353. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Venşerîsî. *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-câmi'u'l-muḡrib 'an fetâvâ 'ulemâ'i İfrîkıyye ve'l-Endelüs ve'l-Maḡrib*. nşr. Muhammed Hacî. 13 Cilt. Rabat: Vizâretü'l-Evkâf - Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1401/1981.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-büldân*. 5. Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1993.
- Yazaki, Saeko. *Ebû Tâlib el-Mekkî'de Tasavvuf*. çev. İrfan Kelkitli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Ziriklî, Hayreddin. *el-A'âm: Kâmûsü terâcim*. nşr. Züheyr Fethullah. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

Abū al-Ḳāsim ‘Abd al-Raḥmān al-Şaqalī (d. 380/990 [?]) and His Place in the History of Şūfism

Dr. Hacı Bayram BAŞER

Extended Summary

The prevalence of Şūfism in early Islāmic society is one of the crucial problems of contemporary research. It can be said that the course of the discussions about this process, which spread until the fifth/eleventh century, was primarily determined by the Şūfīs living in the region of Irāq and Khorasān and their works. This is a problem that makes it difficult to discuss the development process of Şūfism in different parts of the Islāmic world such as al-Andalus, Maghrib, and Ifrīqiya with the same depth. Therefore, one of the ways to overcome this problem may be to focus on the Şūfīs who were influential in milieus in the early period. One of the names that should be addressed in this manner is Abū al-Ḳāsim ‘Abd al-Raḥmān al-Şaqalī (d. 380/990 [?]). Şaqalī is a Şūfī who was born in Sicily and grew up in the scientific environment in which Mālikī scholars existed in al-Qayrawān. Although he spent most of his life in al-Qayrawān, his travels to the eastern region of the Islāmic world and the Şūfīs that he contacted during this time were effective in forming his views on Şūfism. In this context, Şaqalī, as one of the followers of the famous Şūfī master Sahl b. ‘Abdallāh al-Tustarī (d. 283/896), penned his works such as *Kitāb al-sharh wa-l-bayān li mā ashkala min kalāmī Sahl*, *al-Anwār fī ‘ilm al-asrār wa makāmāt al-abrār* and *al-Dalāla ‘alā Allāh* in which he both explained Sahl’s words and reflected his own understanding of Şūfism. He discussed the issues of *wilāya* and *karāmāt* with the Mālikī scholars of this period, and these discussions had an echo in different parts of the Islāmic world which led to the formation of a literature. However, the primary problem with Şaqalī is that there is a lot of uncertainty in what we know about his biography. In this article, it is aimed to reach an up-to-date and accurate narrative of Şaqalī’s biography by examining the information in the classical and contemporary literature in a comparative manner and eliminating the aforementioned ambiguities. The first uncertainty about Şaqalī is about how to read his *nisba* (agnomen). In this framework, it is determined that this *nisba*, which means “Sicilian”, is read as “al-Şaqalī”, “al-Şaqallī” and “al-Şiḳillī” in the classical and contemporary literature. Among these, it is claimed that the reading in the form of “al-Şaqalī” is preferred in terms of ensuring continuity in the literature in terms of both the information given by Sam‘ānī (d. 562/1166), the author of *al-Ansāb*, and the preferences in the contemporary literature.

Throughout the article, a chronological follow-up of classical and contemporary sources is made to reveal Şaqalī’s biography. In this context, it is pointed out that the chains of narration in some manuscripts attributed to Sahl give the details of Şaqalī’s travel to the east, it is claimed that he established an indirect contact with one of the leading students of Sahl and one of the founders of Sālmiyya, a theological-mystical school, Abū al-Ḥasan Aḥmad b. Sālīm (d. 356/967) in 350/961 when Şaqalī made his pilgrimage. In this context, the role of Muḥammad b. ‘Abdallāh al-Nihāwandī

in Şaqalî's relationship with Sâlimiyya is emphasized. Also, it is determined that Şaqalî met with names such as Abū Naşr al-Baladî, Abū Bakr al-Khorasânî, Abū Bakr al-Zakkāk and recognized the mysticism around Baghdad and Basra. It is determined that Şaqalî also met with Muḥammad b. 'Alî al-Shîrâzî, the student of the famous Şûfî Ibn Hafîf al-Shîrâzî (d. 371/982), and it is revealed that he met with Niffârî (d. 354/965) in Egypt in person. Niffârî stood out as an idiosyncratic in the history of Şûfism and there is uncertainty about the people he was in contact with.

It is claimed that the information about the life of Şaqalî in and around al-Qayrawân is not included in Şûfî works, but in Mâlikî *ṭabaqât* literature. Within this framework, Abū Bakr al-Mâlikî's (d. 494/1100 [?]) *Riyâd al-nufûs*, al-Qāḍî 'Iyâd's (d. 544/1149) *Tartîb al-madârik* and al-Dabbāgh's (d. 699/1300) *Ma'âlim al-îmân* are analyzed comparatively. It is determined that the narrative in these works largely determined what we know about Şaqalî's biography. According to this, Şaqalî completed his first education in al-Qayrawân in the hands of the leading Mâlikî scholars of the period such as Abū al-'Arab al-Tamîmî (d. 333/945), Abū Ishâq al-Sabâî (d. 356/967) and Abū al-Ḥasan al-Dabbāgh (d. 359/970), then turned to Şûfism, and he was in contact with many Şûfis, especially Abū al-Faḍl al-Ghadāmîsî (d. 349/961). The article also evaluates information about both the scholars with whom Şaqalî studied religious sciences and the Şûfis with whom he may be in contact with. After returning from *ḥajj* to al-Qayrawân Şaqalî's argument upon with prominent Mâlikî scholars Ibn Abî Zayd (d. 386/996) and Abū al-Ḥasan al-Qābisî (d. 403/1012) on *wilāya* and *karāmât* is also mentioned in the article. In this respect, this conflict in al-Qayrawân soon turned into a great debate involving scholars in Mecca, Baghdad, and Andalusia, but most of the scholars, including the famous Mâlikî-Ash'arî theologian Bāqillānî (d. 403/1013) who supported Şaqalî's views and the traces of this debate are mentioned in the Mâlikî *fiqh* literature. Finally, the information about the date of death of Abū al-Kāsim al-Şaqalî is discussed and it is seen that he may have died right after 380/990.

The period between the second and fifth centuries AH, when Şûfism developed as a moral movement and became "religious science" over time, is not just a transformation that took place in the Irâq and Khorasân regions. This process was similarly experienced in North Africa, and Abū al-Kāsim al-Şaqalî became one of the leading names of Şûfism in this milieu. His connection with the Irâqî Şûfis and the works he left behind require more attention in contemporary Şûfism studies.

Keywords: Şûfism, al-Şaqalî, al-Şaqallî, al-Şiḳillî, Sahl al-Tustarî, Ibn Abî Zayd, Wilāya, Karāmât.

